

Uppsatsen är publicerad på internet av projektet Öländska resor

Arkeologi 80 p

Ölands första kyrkor

-stormännens gårdskyrkor?

av

Maria Brynielsson

Uppsats inom kursen Arkeologi 10p
Högskolan i Kalmar
Vårterminen 2000

Handledare: Dag Widholm
Institutionen för humaniora och samhällsvetenskap

Brynielsson, M. 2000. *Ölands första kyrkor – stormännens gårdskyrkor?* D-uppsats. Kalmar Högskola.

ABSTRACT

The aim of this essay is to investigate if there are any original farm churches on Öland and if they are located at pre historically or Middle Ages centres. I have worked with literature studies to illustrate my questions. I can establish the fact that several of the churches have signs that indicates that they can be original farm churches. Many of the churches on Öland are located at pre historically communication roads and on high levels. Some churches are also located near by centralplaces, for instance Köping which lies next to the old market place.

Keywords: Öland, early Middle Ages, churches.

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

1. INLEDNING.....	6
2. PROBLEMSTÄLLNING.....	6
3. AKTUELL FORSKNING AV BETYDELSE FÖR MIN PROBLEMSTÄLLNING.....	7
3.1. Religionsskiftet mellan hednisk och kristen tro.....	7
3.2. Processen mot kristnandet avspeglad i föremål och fornlämningar.....	8
3.2.1. Runstenar.....	8
3.2.2. Eskilstunakistor.....	9
3.2.3. Några olika tolkningar om runstenarna.....	10
3.2.4. Frösö kyrka och hedniska offer.....	11
3.3. Svearna.....	12
3.3.1. Ortnamn som tyder på svearikets påverkan.....	12
3.3.2. Vårdkasar.....	13
3.4. Mynt och silverskatter.....	14
4. METOD OCH KÄLLMATERIAL.....	15
5. BAKGRUND.....	15
5.1. Beskrivningar och teckningar över kyrkorna på Öland.....	15
5.1.1. Få medeltida gravstenar på Öland	16
5.2. Kyrkornas byggnadsutveckling på Öland.....	16
5.2.1. Klövsadelskyrkorna.....	17
5.2.2. Gillehus och profana övervåningar vid och i kyrkorna.....	17
5.3. Byggnadsmästare.....	18
5.3.1. Byggnadsteknik –dansk påverkan?.....	18

6. UNDERSÖKNINGEN	19
6.1. Förhistoriska och tidigmedeltida centra på Öland.....	19
6.1.1. Sjöhandel.....	20
6.1.2. Köping.....	20
6.1.3. S:t Britas Kapell vid Sikavarp.....	21
6.1.4. Biskopen i Linköping.....	21
6.1.5. S:t Johannes kapell vid Kyrkehamn.....	22
6.1.6. S:t Knuts kapell och Gråborg.....	23
6.1.7. S:t Olofs kapell.....	23
6.2. Ölands kyrkor.....	24
6.2.1. Böda.....	25
6.2.2. Högby	26
6.2.3. Källa gamla kyrka.....	27
6.2.4. Persnäs.....	29
6.2.5. Föra.....	29
6.2.6. Alböke.....	31
6.2.7. Löt.....	31
6.2.8. Egby.....	32
6.2.9. Köping.....	33
6.2.9.1. Ölands eget stift?.....	33
6.2.10. Bredsättra.....	33
6.2.11. Borg.....	35
6.2.12. Råpplinge.....	35
6.2.13. Gärdslösa.....	36
6.2.14. Högsrum.....	37
6.2.15. Långlöt.....	37
6.2.16. Glömminge.....	38
6.2.17. Runsten.....	39
6.2.18. Algutsrum.....	40
6.2.19. Norra Möckleby.....	41
6.2.20. Torslunda.....	42
6.2.21. Gårdby.....	42
6.2.22. Sandby.....	43

6.2.23. Vickleby.....	43
6.2.24. Resmo- den äldsta stenkyrkan från det medeltida Sverige?.....	44
6.2.25. Mörbylånga.....	46
6.2.26. Stenåsa.....	47
6.2.27. Kastlösa.....	47
6.2.28. Hulterstad.....	47
6.2.29. Smedby.....	48
6.2.30. Segerstad.....	48
6.2.31. Södra Möckleby.....	49
6.2.32. Gräsgård.....	49
6.2.33. Ventlinge.....	50
6.2.34. Ås.....	50
7. DISKUSSION OCH SAMMANFATTNING.....	50
REFERENSLITTERATUR.....	54

1. INLEDNING

I min D-uppsats vill jag bygga vidare på ämnet som berördes i mina B- och C-uppsatser. I båda uppsatserna har jag undersökt övergången från hednisk till kristen tid. Jag har försökt se om de hedniska kultplatserna har kontinuitet in i kristendomens kultyttringar. I B-uppsatsen (Brynielsson 1999) koncentrerade jag mig på Öland för att se om det fanns indikationer för kultplatskontinuitet när det gäller kyrkornas placering i landskapet. Slutsatsen jag kunde dra av min undersökning var att det finns tydliga indikationer som bekräftar min frågeställning om kultplatskontinuitet på Öland. I min C-uppsats (Brynielsson 1999) valde jag att undersöka Möre, som ligger nära Öland men på andra sidan av Kalmarsund, för att se om indikationerna för kultplatskontinuitet var lika tydliga här. Slutsatserna jag kunde dra var att indikationerna för kultplatskontinuitet var betydligt färre i Möre, om man jämför med Öland. Istället finns det mycket som tyder på att de första kyrkorna byggdes i anslutning till stormannagårdar, som s.k. gårdskyrkor. Ortnamn och förhistoriska handelsplatser indikerar också närvaron, och en koppling till den framväxande kungamakten och den kyrkliga makten. I D-uppsatsen vill jag återigen studera Öland för att försöka se om de öländska kyrkorna också ligger i anslutning till förhistoriska stormannagårdar. Jag vill se om det finns några markeringar i kyrkorna, exempelvis i västtornen, som visar förekomst av privata avdelningar reserverade för stormän och deras familjer. Runstenar, tidiga träkyrkor och Eskilstunakistor kan också visa närvaro av lokala stormän. Jag vill även försöka se om man kan hitta indikationer för maktcentra, i anslutning till kyrkorna, som har koppling till den framväxande kungamakten och den kyrkliga makten. Möre tillhörde vid den här tiden svearnas rike, och jag vill försöka se om också Öland låg inom deras intressesfär.

Jag kommer att utgå från ett postprocessuellt synsätt. Anledningen till detta är att man, inom den postprocessuella teorin, inriktar sig på att studera den enskilde individens påverkan på sin omgivning, och jag tror att kristnandet, i mycket var ett resultat av enskilda personers initiativ och påverkan.

2. PROBLEMSTÄLLNING

Finns det indikationer som tyder på att de första kyrkorna på Öland är ursprungliga gårdskyrkor?
Vilka kyrkor ligger vid förhistoriska och tidigmedeltida centra på Öland?

3. AKTUELL FORSKNING AV BETYDELSE FÖR MIN PROBLEMSTÄLLNING

3.1. Religionsskiftet mellan hednisk och kristen tro

Under tidig medeltid skedde en sammansmältning av hedniska och kristna idéer. Seglivade äldre föreställningar levde kvar i sagor och sägner men i något förändrad form. Många folkliga föreställningar, ofta i samband med döden, kan vara spår av kulthandlingar som utförts på liknande sätt under långa tidsrymder (Kaliff 1997:14).

Kultbruk och kultplatser har enligt forskarna varit indelade i en offentlig och en privat sfär. Den offentliga kollektiva kulten har utövats på två sätt: kult i större krets i samband med samhällets maktstrukturer och kult som skett lokalt eller på den enskilda gården. Den offentliga religionen och kulten har troligtvis behärskats av de mer inflytelserika sociala skikten i samhället. Säkerligen var de mottagliga för yttre kontakter och impulser till förändring. Offentlig religion och kult har därför sannolikt lättare utsatts för aktiv förändring och därmed tagit upp nya drag, medan privat religion och kult på lägre kollektiv nivå kan ha varit mer konservativa och bevarat äldre drag. Den offentliga religionsutövningen låg i händerna på dem som också hade den världsliga makten, och kopplingen mellan stormannamakt och kult och spår av offerhandlingar har kunnat iaktas arkeologiskt i flera undersökningar av bebyggelsekomplex från yngre järnålder (Kaliff 1997:20). Med stor sannolikhet utnyttjade vissa människor i det förhistoriska samhället den nya religionen, kristendomen för att öka sin makt över andra. Ritualerna är ju ett sätt att antingen bevara eller förändra den sociala ordningen och detta utnyttjades och utnyttjas fortfarande av de som har eller vill få makt i samhället (Bradley 1998:89).

Ett religionsskifte skedde både inom den enskilda individen, som ett trosskifte, och inom samhället, som ett politiskt beslut med efterföljande förändringar både organisatorisk och strukturellt. I början levde det hedniska och det kristna samfundet sida vid sida. Hedningarna begravde sina döda på sina gamla gravfält och de kristna begravde sina döda vid kyrkan på de nya kyrkogårdarna (Thunmark-Nylén 1989:149f). Troligtvis uppstod vid övergångstiden konflikter mellan den enskilde personens inre övertygelse och det omgivande närsamhällets traditionella inställning till vad som var rätt och fel. Man måste tänka på att den nya religionen innebar en helt ny tankeföreställning, en helt ny ordning efter kristendomens regler. Processen löpte med största sannolikhet inte alltid parallellt på individnivå och samhällsnivå. Den döde begravdes ju av det levande samhället. Ett

exempel på vilka konflikter som kunde uppstå ser man i en mansgrav vid Havor i Hablingbo på Gotland. Den döde mannen är begravd på ett hedniskt gravfält i nord-sydlig riktning men har ett silverkors runt halsen. Eftersom gotländska män inte vanligtvis bar halsband vid den tiden, måste detta tolkas som en symbol för hans egen tro. Kanske var det grupstrycket från hans egen samhällsgrupp som hindrade honom från att bryta med det rådande kulturmönstret i gruppen och därför begravdes han enligt samhällsgruppens traditionella vanor trots sin egna religiösa tro (aa. 152).

3.2. Processen mot kristnandet avspeglad i föremål och fornlämningar

Fornsaker, som direkt kan berätta något om processen till ett kristnande, är ovanliga. Främst är det hängkors, krucifix och kärl för liturgiskt bruk. Många föremål är prydda med korsornamentik, men det förekom långt tidigare och är därför inte något bevis för kristnande. För att belysa hur långt kristnandeprocessen har kommit kan man se om de förkristna symbolerna, t.ex. torshammare och miniatyrskäror, uppträder tillsammans med de kristna. Då kan man tala om synkretism. Det är också viktigt att observera om det finns gravgåvor i gravarna, eftersom man under förkristen tid brukade utrusta den döde för färden med mat, dryck, vapen, husdjur och ibland även spelpjäser. Likbränning uppfattas vid den här tiden som en icke kristen ritual medan jordandet är en kristen (Williams 1993:9f). En kristen grav ska ej innehålla gravgåvor och den döde ska vara placerad med huvudet i väster (Andersson m.fl. 1997:362).

3.2.1. Runstenarna

Vid slutet av vikingatiden restes flera tusen runstenar i Skandinavien, betydligt fler än under periodens äldre skede, med återkommande formuleringar. Kristna symboler är betydligt mer vanliga än hedniska, vilket visar ett ställningstagande mot hedendomen (Hagerman 1997:150f). Ett enskilt kors på runstenen behöver inte vara en kristen symbol utan istället en skyddsfunktion, men förekommer det också kristen text måste de tolkas som en kristen symbol (Anglert 1995:41). Resandet av senvikingatida runstenar har satts i samband med statsbildningen, som var en politisk, social och religiös förändring i samhället. Stenarna utgör ofta minnesmärken över en eller flera avlidna personer och markerar ofta även personens sociala ställning. I texten nämns alltid stenresaren och vilken relation han/hon hade till den döde (aa. 36). Runstenen placerades alltid väl synlig, t.ex. vid en bro, väg, kyrka eller gravfält för att visa sitt budskap för alla som passerade. De var vittnesmål, dokument i sten som alltid skulle finnas kvar (Hagerman 1997:153f).

Runstensresandet har ofta setts som en direkt följd av den nya religionens genomslag. I Danmark och Götaland har man hävdad att det var politiskt betingat, medan i Mälardalen, Öland och Bornholm var det religiöst betingat (Anglert 1995:40). Tidigare ansåg man generellt att runstenarna endast var ett minnesmärke, men nu anser fler och fler att runstenarna berättar om arvsrätt till gårdar och kan ses som en tidig påverkan från stormän. Runstenarna skulle alltså vara en indikator på vilken social status man hade (Blomkvist & Lindqvist 1999:85, 107 Hagerman 1997:153). Jag tror, i enlighet med Bradleys postprocessuella betraktelsesätt, att monumentbyggandet var ett sätt för stenresaren att förvissa sig om att inte bli glömd samtidigt som de är minnesmärken i naturen och en indikator för stenresarens social status (Bradley 1998:90).

3.2.2. Eskilstunakistor

Vid 1000-talet restes flera s.k. Eskilstunakistor. Dessa kistor var gravmonument i sten där stenflisor stod som gavlar på var sin sida av en större liggande häll, ungefär som på en säng. Gavlarna var höga och spetsiga med inristade kors, slingermönster och runor. Man tror att dessa gravmonument uppfördes intill tidiga träkyrkor runt om i landet över lokala stormän. Eskilstunakistorna har satts i samband med kungamakten och stormän (Hagerman 1997:309f).

För tillfället anser de flesta forskarna att förekomst av runstenar, rester av de första träkyrkorna och Eskilstunakistor uppvisar koppling till enstaka stormän och deras mark (Blomkvist & Lindqvist 1999:85, 107). Det förhistoriska samhället ville ha garantier för att det inte skulle glömmas bort av de efterlevande. Byggandet av monument var en del av denna strävan, att leva kvar genom den materiella kulturen (Bradley 1998:90). Konstruktioner av trä ersattes ofta av monument av sten som, till skillnad mot trä, höll genom generationer (aa. 162). Runstenarna, Eskilstunakistorna och stenkyrkorna är tydliga lämningar i naturen, uppenbarligen ett sätt för våra förfäder att försäkra sig om att vi alltid ska se rester efter deras tid på jorden. Runstenarnas koppling till kyrkorna ligger i att de ofta är inmurade i stenkyrkorna eller i kyrkogårdsmurarna. När detta skedde är svårt att säga. Ofta är de dock inmurade i den ursprungliga byggnaden, dvs. inte efter 1250 (Anglert 1995:41). Öländska runstenar som är hittade/placerade vid eller i anslutning till kyrkorna, kommer jag att behandla nedan.

3.2.3. Några olika tolkningar om runstenarna

Man har alltid trott att ristan och resandet av stenar bör ha krävt vissa ekonomiska resurser och därför har man haft uppfattningen att denna sed tillhörde det övre samhällsskicket. Den dominerande delen av stenarna har också kristna inslag och därför har man trott att det även var det övre skicket som kristnades först. Ofta handlar inskrifterna om utlandsresor eller om den resandes samhällsställning. Runstensresorna har tolkats som den tidens stormannaklass som stod i relation med etablerandet av den tidiga kungamakten (Larsson 1991:59).

Mats G. Larsson har undersökt runstenarnas förhållanden till övriga fornlämningar i Mälardalen och främst tittat på inskrifter som behandlar utlandsfärder, för att se bakgrunden till runstensresandet. Vad han kommer fram till är att ett okänt antal stenar är försvunna och att ca 1/3 finns i anslutning till kyrkor, troligtvis ofta som en sekundär placering. Han tror vidare att man inte sände efter en runristare bara för att rista en sten vid en speciell händelse, utan att det snarare var så att man fattade beslutet om att resa en sten när ristan färdades i området. Med detta som bakgrund får man se runstenarnas frekvens och spridning beroende på hur den enskilde ristan färdades, vilket säkerligen främst var till platser som var lätta att nå med bra vägar eller andra kommunikationsleder (Larsson 1991:60). Larsson anser att stenarna restes av kristna människor, och att stenarna var ett tecken på deras tro. Tankar har även förts fram om stenarna som del i den kristna missionsverksamheten. Han stödjer sig på att missionärerna, med stor sannolikhet talade sig varma för gåvor till kyrkan. Man lockade kanske med löften om salighet och lindring av plågor för anhöriga eller ens egen själ, s.k. själågåva. Runstenarna kanske t o m var kyrkans sätt att betala för gåvan till kyrkan. Stenen blev både ett monument över personen samtidigt som den propagerade för den kristna tron. Om denna teori stämmer, såg beställaren till att inskriften avspeglade hans/hennes intressen. Man kan säga att beställaren gav en själågåva till de äldre generationerna som brukat gården, och ristade in deras namn i stenen, oberoende av om de var hedningar eller kristna när de levde. Man reste alltså stenarna långt efter deras död. Larsson kommer fram till att runstenarnas spridning i hans undersökningsområde, talar för att de restes av en stor andel av den jordbrukande befolkningen. Han tror ej heller att kostnaden för stenarnas resande var speciellt stor för en genomsnittlig bonde (Larsson 1991:65f). Hans slutsats är att de fasta fornlämningarna inte ger några indikationer för att runstensresandet i Mellansverige, generellt skulle ha skett inom ett högre socialt skikt (aa. 71).

Åke Hyenstrand menar att runstenarna bl.a. symboliserar motsättningen mellan livet och döden genom besegraden av ormen-draken. Segrarens symbol är korset men även ibland lejonet och

andra tecken. Den katolska kristendomen menade ju att tron besegrade döden och den som hade denna makten, dvs. tron, fick makt i samhället (Hyenstrand 1996:164).

3.2.4. Frösö kyrka och hedniska offer

Under hösten 1984 genomfördes arkeologiska utgrävningar vid och i Frösö kyrka av Jämtlands läns museum. I koret framkom fynd som gav starka indikationer för att kyrkan låg på en gammal hednisk offerplats. Man hittade resterna av en förmultnad stubbe av björk, och runt den fanns en mängd djurben. Jorden, som innehöll en hel del skärvsten, var nästan svart av kol och sot. Även gravar hittades i koret. Stenarna fanns på platsen innan stubben eftersom dess rötter slingrade sig ned mellan, över och under skärvstenarna. Djurbenen låg över rötterna, ej under, vilket tyder på att de lagts dit medan trädet ännu växte. Benmaterialet kom bl.a. från björn, svin, älg, får, ekorre, häst och nötkreatur. Enstaka ben av människa påträffades också. Tolkningarna som gjorts av fyndet under Frösö kyrkas kor är att detta är rester från en förkristen offerlund. Trädet skulle i så fall symbolisera världsträdet Yggdrasil och benen, myterna kring trädet. Adam av Bremen beskriver de hedniska offerlunderna i sin krönika. Enligt honom hade offerlundarna en gudomlig kraft som följde av de offerades död och förruttnelse (Iregren 1989:119f).

I direkta skriftliga källor, eddadikter och skaldekväden, som berör den fornskandinaviska kulturen förekommer tre olika benämningar för kultplatser; vi, harg och hov. Vi är ett gammalt germanskt ord för helig plats eller helgedom och förekommer i eddadikterna som benämning på gudarnas boning. Hov anses betyda både kultplats och stormannagård under yngre järnåldern, medan harg verkar stå för klippa eller markerad häll men även en sten eller träkonstruktion. Harget skulle kunna tolkas som ett offeraltare av sten i den fria naturen. Kultplatser i det fria nämns redan av Tacitus. Han skriver att germanerna inte hade några tempel, i alla fall inte som romarna definierade dem. Han menade att germanerna inte ville stänga in sina gudar inom vägar och tak utan tillbad dem ute i det fria på inhägnade platser. Såväl skärvstenschögar som påträffats i samband med gravar och/eller boplatser skulle kunna stämma in på beskrivningen av ett harg (Kaliff 1997:73)

Enligt Bradley spelade rituella system en viktig politisk roll i det förhistoriska samhället och behölls eller förkastades utifrån vilket syfte man hade. Införandet av kristendomen kanske var ett sätt för de mäktiga att få ännu mer makt över de andra som levde i området. Genom kristendomen kunde man kanske motivera sin särställning över de andra hedningarna som fortfarande tillbad asagudarna. De gamla rituella kulthandlingarna har levt vidare i Norden. Ett exempel på detta är källkulturen där

de hedniska offerkällorna övergick till att bli heliga kristna källor dit pilgrimer vallfärdade. I viss mån lever källkulten fortfarande kvar bl.a. genom bruket att kasta en slant i en brunn. Man vet att människor i vissa områden av Skandinavien har offrat smör, kärnmjolk, öl och gröt på gårdens gravhög långt in på 1800-talet. Även slaktoffer har förekommit. Speciellt vid jul grävde man ner matoffer och hällde öl på graven för att få högfolkets hjälp till lycka på gården. Även andeväsen, exempelvis vättar och tomtar förknippades med gravarna (Kaliff 1997:74, Bradley 1998:91).

3.3. Svearna

I Adam av Bremens beskrivningar från 1070-talet om Norden är sambanden mellan sveonernas land, ofta liktydigt med Sverige, och Danmark intima och baserade på långvariga förbund. Sveonerna, eller svearna, beskrivs som aktiva, fördriver kungar, ”härskar”, har herravälde och avvisar biskopar. Götarna beskrivs som passiva stammar inom sveonernas land. Troligtvis var detta land en federation där kungen hade makt med förbehåll, och samband med de danska kungarna och missionen (Hyenstrand 1996:71). Men varför blev Sverige Sverige? Svaret är att Sverige blev Sverige när förutsättningarna, både andliga, intellektuella och ekonomiska, fanns för att ta emot de strömningar som välldes in över landet och att omforma dessa till ett eget samhällsbyggande för att få maktstrukturerna att fungera. Grunden till dessa förutsättningar lades kanske flera hundra år tidigare. Den tidiga staten kan kanske speglas i den territoriella indelningen som gjordes i land, härad, hundaren, socknar och stift. Man måste också fråga sig vem som hade behovet av riket Sverige och vilket tryck som fanns utifrån för detta (aa. 163f).

3.3.1. Ortnamn som tyder på svearikets påverkan

Landskapsnamnet och önamnet Öland ger inga stora tolkningsproblem. 1178 skrevs det Ølandia. Ön räknades helt enkelt som ett eget land. Folket på ön kallades öningar eller øningar (Hallberg 1985:11). Engelsmannen Wulfstan betraktade, redan på 800-talet, Öland som en svealands provins. Detta förhållande återspeglas i flera öländska ortnamn.

Längs Östersjöområdet, som var ett slags gränsområde, kunde levnadsförhållandena periodvis vara ganska otrygga för befolkningen. Troligtvis fanns det därför någon form av beredskap ifall fara hotade. Man tror att det fanns en sådan ort vid inloppet till Kalmarsundgodset. På södra Öland låg nämligen godset Sveabod, som nu kallas för Svibo. Huvuddelen av godset låg nere vid kusten, några kilometer norr om öns sydspets på östsidan, och hade vissa hamnmöjligheter.

Förutsättningarna för att övervaka farvattnen söder om Öland var mycket bra (Blomkvist 1979:189). I Gräsgårds socken finns flera sveabetonade namn. Jag har redan nämnt Svibo –sveabod men även Sebbeberneby –Sigbjörns by och Gammalsby –Gamals by som enligt ortnamnsforskarna ska kopplas till svearna (Rasch 1993:53)

Öland visar spår av att vara integrerat i sveariket under 1100-talet, men troligtvis hade man en friare ställning än andra områden. En av anledningarna till att man tror detta är att man ser danskt inflytande. I Kyrkohamn vid Ölands södra udde bedrevs ett rikt sillfiske. Här tror man att en säsongsbetonad omsättningsplats utvecklades (Blomkvist 1979:198f).

3.3.2. Vårdkasar

En annan koppling till svearna finns i s.k. vårdböten eller vårdkasar. Vård betyder vakt och böte betyder lysa dvs. vakteld (Hodar 1993:76f). Signalering med rök och eld är ett av de enklaste signalsystemen. Vårdkasarna ingick i detta larmsystem av eld som omfattade stora delar av den svenska kusten där de tändes när fara hotade. Ett litterärt belägg för vårdkasarna finns i Eddan, *”eld ser jag brinna österut från bergen, stridsbud, vaka, vårdkas skall det kallas”*. I Upplandslagen från 1296 kan man läsa om vad vårdkasarna innebar för befolkningen, *”nu väntar man fiendehär till sitt land. Då vilja de sätta ut för sitt land: byvakt, strandvakt och bötevakt”*. Det var stränga straff för den som uteblev från bötevakt. Under medeltiden stod vårdkassystemet i nära samband med ledungen dvs. krigsmakten till sjöss som leddes av svearna (Holgersson 1988:34f).

Utmed Ölands kust har det funnits ca 40 vårdkasar eller vårdbötar. I Källa socken finns två vårdbötar, en på Höganäs orde och en på Nyby orde. På äldre kartor kallas de för vålböksbacken (Holgersson 1988:34). Orde betyder ´udde med sten(ar)´ (Henningsson 1988:116). Vårdkasen i Höganäs orde är en av de få som finns kvar i landet. Den renoverades 1950 av Källa hembygdsförening (Holgersson 1988:36). Linné berättar, den 4 juni 1741, i sina skildringar om Öland om en vårdkase eller vårdböte som fanns vid vägen mellan Algutsrum och Glömminge (Palm A 1949:6).

3.4. Mynt och silverskatter

I boken Möres kristnande skriver Kenneth Jonsson om vikingatida myntfynd i Möre och på Öland (Jonsson 1993:117f). Han konstaterar, att myntningen under vikingatiden var begränsad till Sigtuna och att den under 1000-talet var kontrollerad av kungamakten. Orterna för myntning kan lokaliseras genom att de angavs på mynten (Anglert 1995:47). Kristna symboler förekommer ofta på mynten, men detta utgör inte något bevis för kristendomens inflytande, eftersom dessa ofta var kopior av mynt präglade i England. Jonsson använde sig av myntfynden i sin undersökning för att se vikingatida ekonomiska kontakter, främst med kristna områden vilket i så fall medfört religiös påverkan. Slutsatsen han drog var att Möre och Öland hade haft starka handelskontakter med kristna områden, främst Tyskland. Man får dock inte glömma att det är de arabiska mynten som dominerar fram till ca 980 e.Kr. när man tittar på de öländska silverfynden (Jonsson 1993:117f).

Under vikingatiden strömmade en stor mängd silverskatter till Norden genom vikingarnas räder och handelsutbyte med Europa och arabvärlden (Hagerman 1997:37f). Mynten i dessa silverskatter användes inte i någon penningekonomi. Istället kunde de smältas ned och gjutas om till smycken, eller också borrhade man hål i dem och bar dem som halsband för att visa prestige (aa. 39f). Silvret och mynten började sedan ingå i det framväxande ekonomiska systemet där handelsaffärer gjordes med hjälp av vågar, med sönderhackade silverbitar och mynt som betalningsmedel (Hårdh 1996:123). Troligtvis har silvret och mynten haft många olika funktioner. Förutom betalningsmedel var de ett sätt att mäta hur förmögen man var, ett medel för byte och ett sätt att spara (aa. 18). Mynt och silverskatter indikerar förekomst av handel men också rikedom.

Silverskatter gömdes ofta i jorden vilket tidigare har tolkats som ett bevis på krig och oroligheter. Numera har andra förklaringar växt fram. Guld och silver kan, i ögonen på nordborna, ha speglat en magisk eller helig kraft, som visade social rikedom genom ära och framgång. Genom metallerna fick dess ägare välgång och god lycka, och därför grävdes de avsiktligt ner nära husgrunder eller t o m under husen, för att stråla sin kraft över dem som bodde där (Hagerman 1997:39f, Hårdh 1996:23).

Först vid mitten av 1000-talet börjar förråd av sönderhuggna silverbitar dyka upp på Öland. Förekomst av silvermynt är tidigare, bl.a. daterade arabiska mynt från mitten av 900-talet (Hårdh 1996:113f). I min undersökning kommer jag att behandla mynt- och silverfynd, daterade mellan 900 och 1200 som framkommit i närheten av eller vid kyrkorna.

4. METOD OCH KÄLLMATERIAL

Det finns ett relativt omfattande publicerat material inom det område som uppsatsen kommer att behandla. Nästan alla socknarna på Öland har producerat egna sockenböcker, där bl.a. förhistoriska lämningar i socknen tas upp tillsammans med många andra belägg för fornlämningar, kyrka, ortnamn, byar mm. Några av kyrkorna har undersökts mycket grundligt, där också det framkomna materialet noggrant har redovisats i serien, Sveriges Kyrkor, av Riksantikvarieämbetet och Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitetsakademin. Annan relevant litteratur har funnits tillgänglig på Kalmar läns museum, stadsbiblioteket i Kalmar och Kalmar högskolas bibliotek. Jag har också haft kontakt med Ragnhild Boström, som har varit delaktig i många av undersökningarna kring kyrkorna på Öland. Min undersökning är främst baserad på tidigare utgiven litteratur i ämnet.

5. BAKGRUND

5.1 Beskrivningar och teckningar över kyrkorna på Öland

Flertalet av de öländska medeltidskyrkorna revs eller förändrades kraftigt vid 1800-talets mitt. Trots detta har man ganska god vetskap om hur kyrkorna såg ut, genom att de noggrant beskrevs i anteckningar och i bilder som finns bevarade. De äldsta avbildningarna av de öländska kyrkorna är från 1634 då antikvarien J H Rhezelius inventerade hela Öland och en del av Småland under sex sommarveckor. Hans teckningar ger mycket information om kyrkornas utseende. Under 1600-talets senare del reste riksantikvarien J Hadorph och hans tecknare P Törnwall runt, och vid 1800-talets början var det N I Löfgren och sedan A Ahlqvist som noggrant mätte upp kyrkorna, och ritade av dem, både utvändigt och invändigt (Boström 1979:82).

5.1.1. Få medeltida gravstenar

Nu finns endast ett fåtal medeltida gravstenar kvar på Öland, men troligtvis har de ursprungligen varit betydligt fler. Orsaken till att så få medeltida gravstenar finns bevarade beror till stor del på att de krävdes in av staten. Man vet att 122 gravstenar levererades till Kalmar slott, år 1557 och de flesta av dem lades i slottets trappor (Boström 1988:22, 51).

5.2. Kyrkornas byggnadsutveckling på Öland

De flesta stenkyrkorna på Öland började uppföras under 1100-talets första hälft. Från början var de enkla långhus med absid endast avsedda för gudstjänster. Vid århundradets mitt började man bredda och förlänga kyrkorna. Ca 1170-1200 skedde ytterligare en förändring i kyrkornas utseende. Man förstärkte murarna, byggde valv i taken för att de skulle bli brandsäkra och byggde till torn, ofta i väster. Kyrkorna förvandlades till att bli sockenfästningar (Boström 1983:59). Anledningen till att de öländska kyrkorna byggdes om och förstärktes mellan 1170 till ca 1220 var framförallt hotet utifrån. Det var också av samma anledning som fornborgarna rustades upp. Hotet från hedningarna på östra sidan av Östersjön ökade i slutet av 1100-talet och pågick flera decennier in på 1200-talet. Man måste också räkna med att Kalmarsund var en viktig segelled, samtidigt som det tillhörde gränsområdet mellan Sverige och Danmark. I kyrkornas tillbyggda utrymmen skulle sockenborna kunna rymmas, men de var också säkra varumagasin. De politiska förhållandena blev lugnare efter 1227, då Ösel och Estland erövrades av tyskarna, och något senare Kurland 1230-1231. Nu kunde man istället koncentrera sig på att försköna sina kyrkor (Boström 1990:75f).

De bornholmska och öländska kyrkorna som har breda västtorn anses, genom sina kraftiga murar och stenvalv, ha utpräglad försvarskaraktär. På Öland dateras kyrkor, med ursprungliga västtorn till 1100-talets första del. Kyrktorn som byggts sekundärt och genom detta fått stark försvarskaraktär, brukar dateras till 1170-1200-talets mitt (Andersson 1989:50f).

Ursprungligen hade de flesta av kyrktornen inte någon direkt ingång utifrån, utan man fick gå genom kyrkan. Kyrkornas ingångar var istället placerade på sydsidan för män, och på norrsidan för kvinnor. Man har ofta tolkat orsaken till att tornet saknade ursprunglig direkt ingång utifrån, som en säkerhetsåtgärd för att förhindra fienden från att komma in i försvarstornen, dit befolkningen flydde vid fara (Boström 1983:59). Detta kanske stämmer men man måste dock även vara medveten om att vår nuvarande sed, att gå in i kyrkan genom vapenhuset i tornets bottenvåning, är en

betydligt senare utveckling. Om tornet har en ursprunglig portal, var den ofta mycket smalare än de man ser idag. Dessa direkta ingångar i tornet indikerar förekomsten av patronatstorn, dvs. att tornet hade en privat ingång för stormannen/byggherren, där han och hans familj hade ett privat kapell (Boström 1990:74, Ragnhild Boström muntlig uppgift 000321).

Tornet användes som en fast punkt för bygdens försvar. Överst i tornet fanns en skyttevåning, ofta med skottöppningar åt alla väderstreck. Tornet användes också som en säker förvaringsplats för skattepersedlar av olika slag (Boström 1983:59, 1997:37). Av de medeltida kyrkorna på Öland är det, i allmänhet endast tornen som står kvar. Vid de stora ombyggnationerna av kyrkorna på 1800-talet valde man att endast bygga om tornens överdel genom att förse dem med lanterniner för kyrkklockorna (Boström 1979:88)

5.2.1. Klövsadelskyrkan

Nästan hälften av Ölands kyrkor har varit klövsadelskyrkor. Denna byggnadstyp har inte varit så rikt representerad i någon annan del av vårt land som på Öland (Boström 1970:424). Begreppet klövsadelskyrka innebär att kyrkan har två torn, vanligtvis ett väster och ett i öster (Boström 1973:20f). Av kyrkorna på Öland är det Alböke, Föra, Persnäs, Köping, Bredsättra, Råpplinge, Gärdslösa, Långlöt, Runsten, Norra Möckleby, Torslunda, Sandby och Kastlösa som tidigare har varit klövsadelskyrkor.

5.2.2. Gillehus och profana övervåningar vid och i kyrkorna

Vid flera av de öländska kyrkorna har det funnits gillehus. Invid västra kyrkogårdsmuren i Gärdslösa ligger resterna efter ett och i Köping låg ett i kyrkogårdens sydvästra hörn. I Alböke fanns 1634, vid kyrkogårdens sydvästra hörn, en byggnad som kan ha varit ett gillehus eller sockenmagasin. Det välvda rummet i Persnäs kyrktorns första våning kallas ännu för skomakarekamrarna. Anledningen till att den kallas för det sägs vara att skomakare fick bo där, förr i tiden, när de var i socknen innan de vandrade vidare (Boström 1980:87f). Det berättas om att det skall ha funnits inrättat ett S:t Katarinas gille i Bredsättra kyrkas östtorn men några bevis för detta finns dock inte (aa. 24).

Långhusen i de första öländska stenkyrkorna saknade från början valv i taket men under tidig medeltid, som ett led i kyrkornas befästning, brukade man höja murarna så att man fick en profan våning över långhuset samtidigt som man nu slog valv. Detta utrymme kunde sedan användas

exempelvis som skyddsrum, skyttevåning eller som bostäder för resande präster och pilgrimer. Flera av kyrkorna på Öland hade detta bl.a. Böda, Källa, Föra, Långlöt, Löt, Egby och Köping (Boström 1980:27). Man har hittat små hemliga utrymmen i Källa gamla kyrka men även i kyrkorna i Löt, Gräsgård, Hulterstad, Ås och Vickleby (aa. 88)

Vid många av kyrkorna fanns också byggnader eller andra utrymmen där sockenborna skulle förvara reservförråd av spannmål, som kunde nyttjas när missväxt rådde eller om något annat oförutsett inträffade. Från 1700-talet och framåt började sockenmagasinsinrättningar utvecklas istället (Boström 1980:88).

5.3. Byggnadsmästare

Kor med vid triumfbåge och trång triumfbåge är allmänt förekommande på Öland, bl.a. i de gamla kyrkorna i Källa, Löt, Pärsnäs och Föra. Denna kortyp går tillbaka till Lunds domkyrka, vilket knappast är märkligt, då Öland tidigt tillhörde Lunds ärkestift innan man övergick i Linköpings stift (Boström 1975:266).

Gärdslösa kyrka har flera detaljer vars ursprung kommer från andra kyrkor, bl.a. Hejde kyrka på Gotland. Trappgaveln i öster är den enda på Ölands kyrkor. Kanske är den en översättning i kalksten av tegelgavlarna i Skänninges och Söderköpings stadskyrkor. Förbindelserna mellan Öland, Gotland och Östergötland berodde bl.a. på att man tillhörde Linköpings stift (Boström 1978:79)

5.3.1. Byggnadsteknik -dansk påverkan?

Byggnadstekniskt sett uppvisar kyrkorna i Köping, Resmo, Ventlinge och Hulterstad stora likheter med danska kyrkor i arkitekturen (Boström 1999:87).

På 1000-talet uppvisar många av kyrkorna i Danmark likheter med engelsk arkitektur, vilket kan ses i relation till att England låg inom den danska intressesfären vid den här tiden. Här hade stenkyrkor byggts under flera hundra år, och därför var det naturligt att danskarna tog efter modellerna man sett i England, när man övergick från träkyrkor till att bygga stenkyrkor. En skillnad kan man dock se. De anglosaxiska kyrkorna hade inte någon absid utan istället rakt avslutade kor. Modellen med absider fick istället danskarna från de germanska kyrkorna, vilket

heller inte är speciellt förvånande eftersom Danmark låg under ärkebiskopen i Hamburg-Bremen till 1104 (Boström 1999:84).

Boström har fört fram tankarna om att det kanske fanns arbetslösa grovarbetare i Danmark som sökte efter nya uppdrag, kanske på Öland. De kanske tog med sig förebilderna för hur kyrkorna skulle se ut från kyrkbyggandet i deras hemland. Boström anser i alla fall att kopplingen mellan Resmo och S:t Laurentius i Roskilde och Vor Frue Kirke, också i Roskilde och Hulterstad har så många tydliga drag gemensamt att det måste tyda på gemensam arbetskraft (Boström 1999:84).

6. UNDERSÖKNINGEN

6.1. Förhistoriska och tidigmedeltida centra

Sakrala ort- och platsnamn och tingsplatsnamn karaktäriserar centralplatser eller centrala områden under järnåldern och tidig medeltid. Ting och kult var nära förknippade med varandra och ligger ofta i närheten av varandra eller t o m på samma plats. Under järnåldern ligger gravfälten ofta vid hamnar och under medeltiden ligger centralplatsen ofta i anslutning till kapell. Hamnarnas betydelse indikeras också av guld- eller silverfynd. Dessa fynd ses också som ett tecken på att det här fanns gårdar besuttna av stormän eller hövdingar, dvs. de som ledde kulten och tingen (Fallgren 1996:92f).

Inom området Gärdslösa, Bredsättra, Egby, Köping och Räpplinge socken har, genom fördelningen av vikingatida fynd, tre centra kunnat urskiljas. Mest framträdande är Köpingsvik med en hel rad gravfynd, boplatlager och silverskatter. Ett annat centrum är Bredsättra, Gåtebo, Sikehamn. Det tredje centrat ligger i södra delen av Gärdslösa socken. Under vikingatiden var det livliga förbindelser mellan Bredsättra och Köping. En förbindelseled mellan hamnen i Köping och Östersjön bör ha gått via Bredsättra eller Gåtebo. Man har inte funnit några vikingatida kulturlager vid Sikehamn men silverskatten som hittades nära kapellet vid hamnen dateras till tiden 950-1050 e Kr. Nära kapellet har man också hittat myntfynd daterade till 1200-talet. Kanske fick Sikehamns samhälle sin största betydelse först när Köpings dominans upphör. Linköpingsbiskoparnas sätesgård låg i Bredsättra på Bo gård under medeltiden vilket visar socknens starka ställning. Man kanske ska se denna starka ställning som en fortsättning på förhållandena under järnåldern (Boström 1980:12).

På Öland fanns en centralbygd som påminner om förhållandena i Möre. Grannsocknarna Köping, Borg, Bredsättra och Gärdslösa var centra för kronan, Linköpingsbiskoparna och prostarna på Öland (Blomkvist 1979:195). I Möre var Hossmo centra för kronan, Ljungby för Linköpingsbiskoparna och i Dörby samlades man för ting.

6.1.1. Sjöhandel

Under förhistorien och medeltiden var Ölands ansikte vänt österut mot Östersjön. Ölänningarna var ett seglande folk som fritt, med egna kölar, kunde föra ut sina produkter till försäljning i städerna kring Östersjön (Palm 1988:6). Även Kalmarsund var en viktig transportled som förband handeln mellan norr och söder (Althén 1998:30). I och med att staden Kalmar grundades, och genom statens växande intressen, berövades ölänningarna denna segelfrihet. Istället var det handelsmännen i Kalmar som fick monopol på öns produkter (Palm 1988:6).

6.1.2. Köping

Orten Köping på Öland har haft bebyggelse från sent 700-tal in på 1200-talet. Man har hittat spår av metallhantering, stenhuggeri och stenslipning. Vågdelar, silverskatter och sönderstyckade silvermynt ca 200 st, är några fynd som tyder på handel (Hagberg 1979:82). Även ortnamnet, köp-platsen visar att Köpingsvik var en av Ölands viktigaste hamnar (Palm, Landin,.1948:394). Arkeologiska undersökningar som gjorts i Köping visar att det var ett tätbebyggt samhälle dels under yngre stenålder och dels under vikingatid/medeltid. Den grunda Köpingsviken var mycket lämplig som hamn för vikingarnas fartyg. Köping kyrka ligger inte vid någon av socknens byar utan istället ovanför stranden i anslutning till den handelsort som fanns vid Köpingsviken när kyrkan byggdes. Söder om kyrkan skall det, enligt Hadorphs reseanteckningar från 1673 (Boström 1966:17), ha funnits en brunn som användes av marknadsplatsens handelsmän. En tingsflisa står fortfarande på en kulle söder om kyrkan (Boström 1977:9f).

6.1.3. S:t Britas kapell vid Sikavarp

Man anser allmänt att Sikehamn eller Sikavarp som utskeppningshamn var en av de viktigaste platserna på Ölands östra sida under medeltiden (Fernholm 1986:10, 35). Sikavarp i Bredsättra är en av två platser (även Kyrkhamn på Ölands sydspets) som markerades med ett ankare på Carta Marina (Venedig 1539) Ankaret är dock inte med på nyutgåvan 1572 (aa. 10). Kyrkhamn på Södra Öland påminner mycket om fornlämningsområdet Sikavarp. Kanske hade Kyrkhamn samma betydelse för södra Öland som Sikavarp hade på norra Öland (aa. 35). Både Rhezelius (1634) och Åhstrand (1768) nämner, i sina beskrivningar över Öland, att Sikehamn var en gammal köpstad eller handelsplats under medeltiden. I Bredsättra socken låg också Bo gård som under medeltiden var Linköpingsbiskoparnas sätesgård på Öland. Uppgifter om detta har man kunnat följa bakåt till år 1178. Kanske hade gården centrala funktioner även innan detta. En senmedeltida silverskatt hittades på Bo gårds ägor på 1700-talet som bl.a. innehåll internationella mynt och silverföremål (aa. 10f).

Man tror att kapellet vid hamnplatsen byggdes under 1200-talets slut. Nu kallas det för S:t Britas kapell. Tidigare har man trott att kapellet hörde ihop med heliga Birgitta i och med traditionen om att hennes kvarlevor togs iland här, på väg till Vadstena. År 1515 kallar biskop Brask kapellet "Sikavarp in Ölandia" och skriver att det inte har någon särskild församling. Kapellet har pga. detta uppfattats som gilles eller hamnkapell (Fernholm 1986:12f).

1978 grävdes provschakt ute på kapelludden. Norr om kapellet hittades bl.a. svenska silvermynt, som var präglade mellan 1100- 1200-talen. Andra fynd, bl.a. svartgodskeramik, visar att platsen eventuellt användes redan under 900-1000-talet. På 1800-talet gjordes dock fynd som stödjer teorin om att platsen användes redan under yngre järnåldern (Fernholm 1986:32f). Provundersökningen gav inga tecken på att platsen har haft fast bosättning. Snarare var det en säsongsbetonad hamnplats med bodar och förråd där handel och utskeppning av varor skedde. Hamnen blomstrade främst under 1000-1500-talen (aa. 42).

6.1.4. Biskopen i Linköping

Vid 1000-talet ägde Linköpings biskop mycket jord i området runt Skedemosse, dvs. Bo, Ormöga och Skedstad. Öland och Gotland tillhörde vid den här tiden Linköping stift. Biskopens fogde residerade vid Bo som också kallades för Biskopsbo. Här fanns ett stort stenhus som dock revs vid reformationen. Det mesta av Bredsättra, ca 30 gårdar, tillhörde biskopen (Hagberg 1999:41). På

Öland fanns en koncentration av biskopsgods i Bredsättrabygden. De få andra Linköpingsgodsen på Öland låg i Stenåsa, Torslunda och Högsrums socknar. Under senmedeltiden tillhörde, ungefär hälften av Bredsättra sockens jord biskopen. Byarna Skedstad, Nedra och Övra Sandby bestod helt och hållet av biskopsgods. Biskopens huvudgård var Bo som troligtvis från början tillhörde Gåtebo by (Boström 1980:13f).

I Gåtebo hittades 1763 en stor silverskatt från 1100-talet. Den innehöll ett ortodoxt krucifix och två broscher av högt konstnärligt skick. Domprosten på Öland var även kyrkoherde i Gärdslösa. Båda representanterna från biskopen, fogden och domprosten var placerade (bosatta) vid ett gammalt hedniskt centrum som fanns runt Skedemosse (Hagberg 1999:41f). Biskopen hade även en hamn på sina ägor, Sikavarp på östra Öland, nu Kapelludden. Hamnen användes för att frakta produkter från Biskopens marker på Öland till Linköping. Man tror att fisk var en av de viktigaste produkterna. Om människorna inte kunde leverera varorna i tid utsattes de med stor sannolikhet för bestraffningar. Vid hamnen finns resterna av S:t Britas kapell, som troligtvis inte enbart användes för religiösa ändamål utan också som förvaringsmagasin för produkterna som skulle skickas till biskopen i Linköping. I kapellet fick varorna dubbelt beskydd, både från Gud och av de tjocka stenväggarna (aa. 42). Kapellet användes också av pilgrimer som övernattningsställe, när de vallfärdade till en helig källa som ligger i närheten av kapellet. Värt att notera är att S:t Britas kapell var mer än dubbelt så stort som socknens huvudkyrka i Bredsättra. Orsakerna till detta är inte klarlagda (Boström 1999:87).

6.1.5. S:t Johannes kapell vid Kyrkehamn

Längs vägen till fyren Långe Jan på Ölands södra udde ligger ruinen efter S:t Johannes kapell. Byggnaden undersöktes 1974. Man kom fram till att ett rektangulärt kapell byggts under 1200-talets mitt eller senare del, vid Kyrkehamn. Bygget har satts i samband med sillfisket i Östersjön. Periodvis lär 900 fiskare ha samlats här nere (Boström 1982:57, Axelsson 1996:315). Med hjälp av det skiftliga materialet har man kunnat följa det organiserade fisket vid Kyrkohamn tillbaka till 1200-talet (Borg 1975:131). Man har påträffat gravar både i och utanför kapellet (Boström 1982:57, Axelsson 1996:315). År 1279 erhöll Nydala kloster patronatsrätten över S:t Johannes kapellet och kyrkan i Södra Möckleby. Vilket man tror var ett uttryck för klostrets behov av sill (Borg 1975:131).

6.1.6. S:t Knuts kapell och Gråborg

Ca 120 meter nordväst om Gråborg i Borg by ligger ruinen efter S:t Knuts kapell. Under reformationstiden övergavs kapellet och fick förfalla. Man har funnit rester av kol och aska som antyder att kapellet har brunnit. Troligtvis uppfördes kapellet tidigare än 1170-talet, dvs. innan man började rusta upp de öländska kyrkorna för försvar med tanke på dess fredliga utseende. Efter öländska förhållanden är kapellet ovanligt påkostat, bl.a. med ursprunglig korportal vilka är sällsynta på Öland. Kapellet var uppkallat efter den danske helgonkungen Knut av Odense som mördades 1086. Hans bild står i det medeltida altarskåpet som nu finns i Algutsrums kyrka, men som från början prytt kapellets högaltare (Boström 1985:162).

I Algutsrums socken ligger Gråborg, Ölands största fornborg. Enligt en gammal sägen var det en konung Bugislew som ägde borgen och han förenade hela ön, efter långvariga strider, med borgen som utgångspunkt. Denna Bugislew kan vara identisk med Burisleph, son till Sverker den gamle, som dog mellan 1167-1173 i strider om Sveriges krona. Valdemar II av Danmark ärvde gods i Sverige efter sin morbror Burisleph. Detta kan vara anledningen till att Gråborg blir danskt och kallades för Backaborg under medeltiden. Om så är fallet byggdes S:t Knuts kapell för de danska köpmännen. Många tecken finns som ger indikationer om att platsen besöktes regelbundet, och kanske t o m beboddes permanent, bl.a. genom kapellet och två porttorn vid borgen. Enligt Monika Rasch fanns det få medeltida städer i Norden som var mer lika en stad än Gråborg med dess ringmur och torn. Man kunde t o m få tag på salt här. Troligtvis var Gråborg ett administrativt och/eller handelscentrum för Öland under medeltiden men troligtvis även tidigare, under förhistorisk tid. Borgens storhetstid slutar vid övergången mellan 1300- och 1400-talet (Rasch 1985:36). Mer information kommer säkerligen att upptäckas genom de utgrävningar som gjordes både i Gråborg och i S:t Knuts kapell under sommaren 1999 och som ska fortsätta under sommaren 2000.

6.1.7. S:t Olofs kapell

Ölands nordspets delas genom Grankullaviken i två uddar. Under medeltiden kallades viken för *Örehaffn*. Den hade stor betydelse för sjötrafiken till Gotland. I vikens mynning ligger två öar, på den västra, Stora grundet, ligger numera fyren Långe Erik och på den östra, Storskär eller Lilla grundet, har S:t Olofs kapell legat. Genom olika händelser förstår man att hamnen vid Grankullavik hade stor betydelse, bl.a. låg kung Hans flotta här 1487 när den återvände från Visby. Kapellet övergavs troligtvis redan på 1500-talet för att förfalla, eftersom det inte finns med på några kartor från 1600-talet. I Ahlqvists beskrivningar från början av 1800-talet, skriver han dock att man fortfarande kunde se spår av kyrkogården (Boström 1968:166f). Eftersom kapellet inte har grävts

ut kan man inte säga något om dess ålder och utseende. Troligtvis har S:t Olofs kapell uppförts som ett fiskekapell och närheten till hamnen antyder att den även byggts med tanke på alla de resande som passerade här (aa. 168).

6.2. Ölands kyrkor

I min B-uppsats undersökte jag, som tidigare redan nämnts, huruvida Ölands första kyrkor ingick i en kultplatskontinuitet från förhistorisk hednisk tid, in i historisk kristen tid. Vad jag kom fram till var att nästan alla kyrkorna på Öland ingår i en utpräglad kultplatskontinuitet. Järnåldersgravfälten har legat utsträckta på landborgskanterna och ofta ligger kyrkorna placerade rakt ovanpå dessa, högt i terrängen vilket gör dem väl synliga från långt håll. Några exempel på detta är Högby kyrka som ligger på ett gravfält från äldre järnåldern (Boström 1968:177). Även Långlöts kyrka är belägen på norra delen av ett gravfält som använts under lång tid, från 200-300-talen fram till 1000-talets slut (Boström 1973:9)

Vid flera kyrkorrenoveringar och utgrävningar har vattenkällor framkommit. Flertalet kyrkor har alltså varit placerade på eller invid källor. I Böda kyrka fann man 1802-1803 en källa under kyrkan. Kanske var detta ursprungligen en hednisk offerkälla eller dopbrunn (Boström 1968:97). Hedniska offerkällor övergick ofta till att bli kristna och även helgade vilket gjorde att de t o m var mål för pilgrimsfärder. Källa kyrka är nog den mest kända vallfärdsorten på Öland där källan är helgad åt S:t Olof. Det finns även flera omnämnda kyrkogårdar som lidit av vattensjuka. De har varit så blöta på våren att begravingar varit svåra att genomföra, och trots torra på sommaren har gräset alltid varit grönt. Orsakerna till detta kan vara att det har funnits en vattenkälla här som inte längre syns utan täppts igen, t ex vid senare kyrkbyggen. Ett exempel på detta är Bredsättra. Grundvattensförhållandena i och kring kyrkan i Bredsättra har, vid många tillfällen noterats i kyrkoböckerna. Upprepande utdikningar av kyrkogården har gjorts, och bottenvåningen i västtornet har haft stora problem med fukt. Allt detta stöder antagandet att det har funnits en brunn inom kyrkans murar. Det är också rimligt att anta att man inte skulle ha klarat en belägring av kyrkan någon längre tid utan dricksvatten (Boström 1980:40).

Vid några av kyrkorna på Öland har man även funnit tecken på offerkult. När golvet lades om i Glömminge kyrka 1931, schaktades jord undan varvid man hittade ett gammalt lager av ekplankor och i kulturlagret hittade man även flera hästtänder. Sannolikt kan platsen varit centrum för hästoffer till de hedniska gudarna (Palm A 1949:62). I Torslunda socken, på Ölands västra sida, finns en Torslund som, enligt muntlig tradition ingick i den hedniska Torskulten som offerlund. Kyrkan är byggd i dess närhet (Torsund 1988:76). I Torslunda finns även en offerkälla i närheten av kyrkan (Svennebring 1976:6).

En annan kulthandling som ofta förekom i kyrkornas närhet var ting. I Köping finns tre namn i området kring kyrkan, Tings ene, Tingsdal och Tingsflisa, som visar att man höll ting här, enligt anteckningar ända in på 1400-talet (Boström 1999:87). Ett annat exempel på detta finns i Röpplinge där det finns en kulle ett par hundra meter öster om kyrkan som kallades för Tingsbacken (Arnell 1990:61). I Torslunda socknen ligger Tävelsrum. Här höll man ting vilket t o m finns omtalat i skrift från 1413. Tingsplatsen låg med stor sannolikhet öster om byn, på åsen i anslutning till gravfältet som finns här (Brinck 1988:95).

Nedan följer en genomgång av Ölands kyrkor från norr till söder.

6.2.1. Böda

Första gången Böda omnämns är 1283 som *de Bødhum*. Namnet har ej blivit säkert tolkat (Hallberg 1985:19).

Vid den gamla kyrkans ombyggnad 1802-1803 flyttade man ut alla gravstenarna ur kyrkan (Boström 1968:97). Fem medeltida gravstenar är kända från Böda men alla, utom ett fragment förstördes vid denna ombyggnation. En av dem låg i korgolvet och var prydd med ett ringkors. Runinskriften som stod i ringen var redan 1803 oläslig men spår av 18 runor fanns (aa. 129f). Nu är kyrkan så totalt förändrad att endast nordportalen visar på dess medeltida ursprung, men gamla avbildningar ger ändå en ganska bra bild av hur kyrkan såg ut (aa. 101). Den äldsta kyrkan, troligtvis från 1100-talets andra hälft, bestod av ett långhus med kor och absid. Kyrkan var, i fullt utbyggt skick, ett högt rektangulärt flervåningshus, som snarare såg ut som ett fast hus än som en kyrka (aa. 104f). Troligtvis ledde en trappa upp till den profana övervåningen i den norra kormuren, precis som i Källa gamla kyrka. Böda kyrka hade två övervåningar, en låg mellanvåning som upplystes av två små rundbågiga fönster i söder och en högre med krenelerad murkrona under taket.

Mellanvåningen, med sina små ljusöppningar, tror man har tjänstgjort som skyddsrum, härbärge eller kanske som gilleshus. Den översta våningen hade ursprungligen manshöga skottgluggar (aa. 108). År 1654 omtalas en läktare utan bänkar, i kyrkan av okänd ålder. Enligt anteckningarna skulle den behållas ”så stor han är”. Förmodligen låg den i väster (aa. 127).

6.2.2. Högby

Ursprunget till ortnamnet Högby är osäkert men kan syfta på ett högt läge i naturen eller en by med gravhögar. I skrift omnämns det först 1283 som *Høghaby* (Bengtsson 1996:58, Boström 1968:177, Hallberg 1985:20).

Den äldsta stenkyrkan är troligtvis uppförd vid mitten av 1100-talet (Boström 1968:191). Endast tornet och delar av långhusets västra mur finns kvar av den medeltida kyrkan som byggdes om helt 1870-1871. Den medeltida kyrkan bestod av torn, ett lågt långhus och ett kor som var både högre och bredare än långhuset. Kyrkan hade alltså en tydlig klövsadelsform trots att den inte hade något östtorn (aa. 188). I ett av tornvåningarnas golv har man hittat två bjälkhål som troligtvis har varit lägen för en träaxel som en lucka suttit fast i. Luckan har fungerat som en uppfälld vindbrygga över ett 4 m djupt hål och därigenom effektivt stoppat fienden från hoppa över hålet och nå upp till tornets övre våningar. På Öland har man inte hittat några liknande försvarsanordningar, men liknande förekommer bl.a. på Kalmar slott. Kyrkan har haft en profan våning över långhuset (aa. 193f).

Öster om vapenhuset, intill kyrkans långhus, låg en liten byggnad, troligen uppförd under 1200-talets första hälft, som kallades för gravkor eller gravhus. Det revs 1797. Yttre ingångar saknades till byggnaden så man var tvungen att gå genom långhuset. Denna lilla utbyggnad kallades 1346 för S:t Ottos kapell och finns då upptagen i biskop Brasks kapellförteckning. Enligt tradition skall detta ha varit en adlig familjs privata gravkor vilket kan förklara de avritade adelsvapnen som skall ha funnits i dess kor. Enligt dessa vapen har medlemmar av familjen Bielke nyttjat detta gravkor. Kapellets titelhelgon S:t Otto dyrkades nästan inte alls i Sverige vilket kan ge en vink om att det tillkommit på initiativ av köpmän från Pommern. Hamnarna i Högby passerades av köpmän från många olika länder (Boström 1968:202f).

I åkern norr om kyrkan undersöktes 1931 resterna efter ett hus som kan ha varit den medeltida prästgården (Boström 1968:177). Utanför det medeltida vapenhuset skall en nu försvunnen runsten

ha legat. Redan på 1700-talet skall ha varit väldigt nött men man kunde dock urskilja att det fanns en drakslinga där inskriften var spegelvänd (aa. 181).

Högby socken har dominerats av klostergoods, 26 gårdar, men det fanns även kronogods här (Boström 1968:177). Högby kyrka var en av många som erhöll relikier från Erik den helige (Bengtsson 1996:58).

Ett flertal silverskatter har hittats i Högby socken. På prästgårdens marker hittade man bl.a. sju arabiska silvermynt präglade 917 e.Kr. Öster om kyrkogårdsmuren har fem armringar och en halsring från 900-talet framkommit från en av de förkristna gravarna som låg här. I Alvedsjö, rakt väster om Högby har man hittat en tidigmedeltida silverskatt innehållande sex runda spännen, 39 silverpärlor, fem fingerringar, en ögla och 940 silvermynt präglade på Gotland mellan 1140-1220 (Fallgren 1996:91f). I Högby socken finns två områden som uppfyller och ger tydliga indikationer på att ha varit centralplatser i och med att de har sakrala ortnamn, gravfält, silverfynd och kapell. Båda är dessutom hamnar, Högby hamn, där man även har funnit en vårdkase, och Lilla hamnen (aa. 92f).

6.2.3. Källa gamla kyrka

Källa, *de Keldo* 1283 har fått sitt namn efter den heliga offerkällan (Hallberg 1985:21). Bynamnet Vi i Källa socken där den nuvarande kyrkan ligger berättar att det har funnits en hednisk kultplats här. Man valde dock att placera den medeltida kyrkan vid en hednisk offerkälla nära Källa hamn vid Östersjön (Palm 1988:6).

Man tror att västtornet från början byggdes intill den gamla träkyrkan. När man undersökte kyrkan 1971 påträffades ett lager av träkol under stenkyrkan. Detta har tolkats som rester av en tidigare träkyrka. I långhusets nordöstra hörn hittade man två, helt orörda gravar. Man vet att de begravdes här innan kyrkan brann i och med att sotlagret täcker dem. Gravarna är orienterade i öst-väst vilket visar att de var kristna (Boström 1988:53, Axelsson 1996:57). Kyrkan, som man än i dag kan besöka, är byggd i flera etapper i tre våningar från 1100-talets andra hälft fram till 1200-talets mitt. Mellanvåningen, som var låg i tak, utnyttjades för härbärge och skydd medan övervåningen byggdes som skyttevåning med krenelerad murkrona (Boström 1982:37). Under den katolska tiden var Källa kyrka, i samband med hamnen, en vallfartsort som besöktes av både pilgrimer som ville se offerkyrkan helgad åt S:t Olof, handelsmän och andra resenärer som skulle segla

vidare till andra orter. Kyrkans övervåning kunde då fungera som härbärke åt alla som behövde husrum men också som varumagasin (Jörälv 2000:170, Palm 1988:6). Den västra delen av den nuvarande kyrkan var från början ett västtorn, med många våningar och murtrappor, byggt ca 1170. Långhuset är yngre än tornet. Ca år 1200 höjdes kyrkan och man byggde kryssvalv i långhuset som medförde att golvet i den profana våningen var brandsäkert. Något senare höjdes kyrkans tak ytterligare, i jämnhöjd med tornet, och man fick en skyttevåning (Boström 1988:53). En ny kyrka byggdes i Vi 1886 då övergavs också den gamla kyrkan (aa. 58).

På norra sidan av kyrkogården i Källa upptäcktes några flisor som stack upp i marken. När de undersöktes 1971-1972 upptäckte man att flisorna stod som kortändar till en större liggande häll, ungefär som en säng, s.k. Eskilstunakista. En av gavlarna är bevarad. Den är ornerad med ett stavkors och drakslingor med runor, vars inskrift berättar om att två bröder, Äsbjörn och Rodbjörn, reste monumentet över sin far, Vigbjörn och deras bror, Torbjörn. Ragnhild Boström har fört fram tankarna om att det kanske var på Vigbjörns gård som den första kyrkan uppfördes. Fragment av en annan runsten och tre medeltida gravstenar finns bevarade (Boström 1988:51). Vid undersökningarna av kyrkan 1971 fann man huvudet till en stensulptur under torngolvet. I hopp om att finna resten av skulpturen fortsatte man gräva men då framkom istället flera gravar, varav en familjegrav från medeltiden, som innehöll en äldre kvinna och sex barn i åldrarna 5-14 år. Personerna låg tätt och överlappade varandra vilket bevisar att de gravlagts samtidigt. Begravningar inne i kyrkorna var sällsynta under 1100- 1200 talen. Endast personer av mycket hög rang kunde få gravar där. Man tror därför att dessa personer var närstående med kyrkans grundare just med tanke på deras förnämliga gravplats. Kanske är detta till och med en s.k. patronatsgrav över kyrkans byggherres familj. Detta ger tydliga indikationer för att kyrkan ursprungligen kan ha varit en gårdskyrka, vilket jag kommer att diskutera vidare nedan. Under långhusets nordöstra hörn har man funnit ytterligare två gravar (Axelsson 1996:57, Boström 1988:56).

6.2.4. Persnäs

År 1283 omtalas *Pescnes*. Persnäs år 1285, *Pescnäs* har enligt Hallberg fått sitt namn efter ett äldre naturnamn, näs. Förleden kan innehålla mansnamnet Peter, dvs. Pets-näs (Hallberg 1985:21, Ragnhild Boström muntlig uppgift 000321).

Persnäs nämns bland de 14 ölandskyrkor som fick relikier från Erik den helige (Boström 1970:417). Den äldsta stenkyrkan i Persnäs byggdes under 1100-talets första hälft eller mitt (aa. 455). Den fullt utbyggda medeltidskyrkan, en klövsadelskyrka, stod kvar till 1857. Västtornet, daterat till ca 1170-1240, har till stor del fått behålla sitt ursprungliga utseende. Till skillnad från nästan alla andra öländska torn är den översta våningen bevarad. Högst upp i tornet, på fjärde våningen, finns välvda skottöppningar mot varje väderstreck, och man får förmoda att detta är den ursprungliga skyttevåningen (aa. 433, 445). År 1971 genomfördes en s.k. dammsugning av västtornet och då framkom fynd av ben, förmodligen måltidsrester men också medeltida mynt (Boström 1972:632). Koret och, över detta vilande, östtornet, som dateras till ca 1200 eller senare, var lite kraftigare än västtornet (Boström 1970:456). I Persnäs gamla kyrka fanns flera läktare, varav en låg i väster (aa. 474).

Av de gravhällar som fanns på kyrkogården är många sålda på auktion i början av 1800-talet, och de som finns kvar ligger inte längre på sina ursprungliga platser (Boström 1970:421). Intill kyrkans vapenhus fanns en liten tillbyggnad som kallas materialbod. Man vet inget om åldern på denna byggnad men Hadorph beskriver det som ett korhus vilket för tankarna till S:t Ottos kapell i Högby och till en, delvis bevarad, kapelliknande tillbyggnad vid Räpplinge kyrka. Kanske var även korhuset i Persnäs från början uppfört som kapell. Det finns heller inget som utesluter att även vapenhuset från början var ett kapell (aa. 455).

6.2.5. Föra

Föra kyrka ligger på Ölands smalaste del. Enligt Löfgren, som tecknade av kyrkan vid 1800-talets början, fick socknen sitt namn med anledningen av att få kyrkor var byggda och då for många människor dit för att döpa sig själva och sina barn. Om detta stämmer skulle kyrkan alltså vara en dopkyrka (Boström 1972:525). År 1283 omtalas Föra som *de Fyrum* som är en böjningsform av ordet fyre 'furuskog, bestånd av fur' (Hallberg 1985:21). Förmodligen var kyrkan helgad åt S:t Nicolaus och S:t Erik eftersom dessa helgon är huvudpersoner i altarskåpet. Föra räknas till de

kyrkor som fick relikier av Erik den helige. Föra socken gav, på medeltiden, namn åt ett helt härad (Boström 1972:575).

1828 byggdes den nuvarande kyrkan men man har kunnat rekonstruera den medeltida kyrkan bl.a. tack vare grundmurarna som grävdes fram 1955, arkivmaterial och beskrivningar (Boström 1972:531). Före den första stenkyrkan fanns en träkyrka som man sedan byggde på med ett absidkor i sten. Sekundärt återanvända delar av denna träkyrka har man hittat i västtornet och kunnat C-14 datera till senast 1070 (Axelsson 1996:80). Stenkyrkan började uppföras vid 1100-talets första hälft eller mitt. Den medeltida kyrkan bestod av ett västtorn, det enda som nu är bevarat ovan jord, ett litet långhus och ett östtorn över koret. Den var alltså en typisk öländsk klövsadelskyrka (Boström 1972:531). Från västtornets första våning finns en utgång till läktaren. T o m den gamla läktardörren, troligen medeltida, finns bevarad. Söder om läktardörren finns en bjälkkanal som kan vara spår efter en träbalkong som fanns i det medeltida långhusets västra del (Boström 1972:545f). Man vet inte hur läktaren har sett ut, spåren kanske döljer sig under den nuvarande läktarens golv, eller så förstördes de vid ombyggnationerna 1828. Man vet ej heller vem den byggdes åt. Kanske var läktaren avsedd för stormannen, häradshövdingen och hans familj (aa. 575). I tornets andra våning finns ett avtråde bevarat, med en bänk av sten och en delvis igenfylld latrintrumma. Flera lösfynd och måltidsrester hittades i västtornet 1970, då en s.k. dammsugning gjordes, vilket tyder på att man vistats här vid upprepade och längre tillfällen. Även flera myntfynd har gjorts här som är från 1100-talet fram till 1300-talets mitt. Över långhuset har det funnits en profan övervåning (aa. 552, 582f).

Flera rester, från den medeltida stavkyrkan har hittats, i västtornets första våning där de har fått sekundära funktioner. Att virket fått sekundär användning i tornet kan bevisa att stavkyrkan i Föra stod kvar medan man byggde stenkyrkan omkring den och att den revs först när första våningen i tornet byggdes. Vid utgrävningarna 1955 framkom dock inga spår efter var träkyrkan låg. Troligtvis bör denna träkyrka dateras till 1000-talets mitt eller senare hälft. Inga runstenar med kristen inskrift har dock hittats i socknen (Boström 1972:541, 570).

Vid utgrävningarna 1955 framkom att under hela det medeltida koret fanns gravar, tätt intill varandra och i flera lager, varav det översta låg omedelbart under det medeltida golvet. Troligtvis finns det fler gravar västerut under långhusets golv men detta område berördes inte av utgrävningen. Man

hittade även 55 medeltida mynt, det äldsta från 1100-talets slut präglat i Lödöse (Boström 1972:594f).

6.2.6. Alböke

Alböke skrevs 1283 som *Alboeke*. De äldsta skrivningarna visar att namnet är sammansatt av alboar och eke. Inbyggarnamnet albo har förleden al 'tempel, helgedom' och eke 'ekskog, bestånd av ek'. Byplatsen har alltså fått sitt namn efter ett eke som varit tempelbornas dvs. 'deras eke, som bor vid helgedomen' (Hallberg 1985:21).

Somrarna 1968 och 1969 genomfördes provgrävningar i kyrkan. Under golvet fann man tjocka fosfatrika kulturlager som innehöll mycket träkol. Genom C 14-analys på ett kolprov fick man fram dateringen år 915 e Kr (plus /minus 100 år). Dessa rester kan härröra sig från en tidig träkyrka men också från en boplats eller hednisk offerplats (Boström 1972:620). Alböke kyrka var en klövsadelskyrka varav västtornet hade en övervåning som man tror kan ha varit en herrskapsläktare (Axelsson 1996:73). Tyvärr finns inte läktaren, som fanns i den medeltida kyrka kvar (Boström 1972:575). Grundmurarna från medeltidskyrkan ligger kvar under markytan eftersom den nuvarande kyrkan byggdes mellan 1859-61, vid den gamla kyrkans nordsida (Boström 1982:16). Kyrkan i Alböke är den enda på Öland som ligger i riktningen norr-söder med tornet i söder.

6.2.7. Löt

Löt som omskrivs 1283 som *Løøt*, innehåller ett verb luta som är besläktat med substantivet löt som betyder 'betesmark'. Den ursprungliga syftningen är inte känd (Hallberg 1985:23). Löt hör till de kyrkor som inte har fått namn efter någon by eller gård. Den är byggd på "löten", den en gång i tiden stora betesmarken mellan byarna Tjuderlösa (numera Norrby), Mörby, Valsnäs och Arbelunda. Kyrkan ligger 800 m väster om järnåldersborgen Trindborgen (Boström 1975:233).

Inga runstenar med kristen inskrift är kända i Löt. Den äldsta stenkyrkan är byggd under 1100-talets första hälft eller mitt. På 1170-talet byggde man till kyrkan med en skyttevåning och välvde innetak i kyrkorummet. Omkring år 1200 uppfördes ett torn i väster med fyra våningar som sedan byggdes på med fler våningar (Boström 1975:266f). Endast västtornet och medeltidskyrkans

västgavel återstår av medeltidskyrkan i Löt. Allt annat revs 1842. Mycket tyder dock på att grundmurarna finns kvar under den nutida kyrkans golv (aa. 242). Sedan 1842 har ett stort antal gravstenar fått sekundär användning, bl.a. som golv i vapenhuset och i trappor. Detta gör att de har fått en hårdhänt behandling med nötning och frostsprängning som följd. Ett gravmonument, från 1100- eller 1200-talet, som numera står uppställd i en murad nisch i norra kyrkogårdsmuren är av trapetsformad röd kalksten. Ett stavkors med ring finns i inristningen (aa. 235).

6.2.8. Egby kyrka

Egby skrevs 1283 *Ekby* och förleden övergick redan på medeltiden till *eg-*. Efterleden *-by* är en förkristen namntyp som både kan betyda 'samling av gårdar' eller 'enstaka gård' om detta är man osäker (Hallberg 1985:23, 40). Kyrkan ligger i den norra änden av Egby kyrkby på östra landborgen. Huvudparten av Egby och Sandby byar har varit gammalt kronogods vilket bl.a. märks genom att Erik av Pommern höll ett möte med Ölands allmoge i Egby i början på 1400-talet (Boström 1975:329).

I mitten av 1700-talet såldes ca 30 gamla gravstenar utan känd ägare till bönderna i de kringliggande byarna Egby, Sandby, Laxeby och Ytterby, vilket gör att endast ett fåtal är kända och bevarade. Lutad mot kyrkogårdsmuren står dock en gravsten som man tror är från 1200-talet. En annan medeltida gravsten, troligtvis från 1200-talets första hälft, ligger på Egby gårds gårdsplan. Nu återstår endast fragment av den men det har varit en stavkorshäll av röd kalksten (Boström 1975:331f). Vid kyrkans stora ombyggnad år 1818 flyttades två gravstenar, varav en från 1200-talet, ut ur kyrkan. Ca 1820 ritade Johan Wallman av den noggrant. Inskriptionen löd, "*Här vilar Herr Farmannus och; H...*". Omedelbart under det medeltida golvet, intill den medeltida triumfbågen påträffades 1959 en liten barngrav. Inga spår av kista eller svepning hittades dock utan endast skelettet fanns kvar (aa. 393).

Vid 1100-talets mitt uppfördes den första stenkyrkan i Egby. Den var liten och tornlös. Mellan 1175-1225 befästes kyrkan genom att man höjde murarna. Övervåningen blev alltså profan. Här fanns skytterum och en skyttevåning med manshöga skottöppningar både åt norr och åt söder. Man välvde samtidigt taket inne i kyrkorummet. Enligt avbildningar var långhusets västra del högre än resten av kyrkan (Boström 1975:356). I nordvästra delen av kyrkogården finns en brunn (aa. 333).

6.2.9. Köping kyrka

Köping, *de Køpunge* 1283 innehåller ordet köping 'handelsplats' (Hallberg 1985:22). Enligt gammal tradition ska den äldsta kyrkan i Köping ha legat väster om den nuvarande och varit av trä. Detta bekräftas av muntliga uppgifter som Ragnhild Boström fick 1953, då en man berättade att han hade sett förkolnade rester av den äldsta kyrkan och en igensatt brunn, när en sommarstuga uppfördes ca 1950 väster om Köping kyrka, strax utanför kyrkogården (Boström 1972:620).

Sju vikingatida och tidigmedeltida silverskatter har hittats i socknen, de flesta i närheten av Köpingsvik. Under 1100-talet uppfördes den första stenkyrkan som senare byggdes ut med försvarsverk (Blomkvist 1979:195). Köping kyrka var den största på Öland och många har spekulerat om orsakerna till detta. Fragment av ca 80 runstenar, varav två är importerade från Gotland, vittnar inte bara om förmögna stormän och köpmän utan också om ett gediget hantverk, handel och framgångsrik stenbrottsverksamhet (Boström 1999:86).

Ragnhild Boström anser att västtornets bottenvåning innehöll ett privat galleri för stormannen (Boström 1999:87). Det fanns troligtvis en medeltida läktare i Köpings gamla stenkyrka (Boström 1972:575). Patronatsrätten skall ha tillhört kungen vilket innebär att det var kungen som utsåg vem som skulle vara präst här (Blomkvist 1979:195). Fragment av runristade Eskilstunakistor från 1000-talet har hittats vid kyrkan (Johnson & Schulze 1990:48).

6.2.9.1. Ölands eget stift?

Tankar har väckts om ett Kaupunga stift med biskopssäte i Köping 1050. I en biskopsförteckning från 1120 omtalas ett Kaupunga stift och man anser att detta syftar på det öländska Köping som då var ett kyrkligt centrum. Detta biskopsdöme skall sedan ha uppgått i Linköpingsstift (Wirsell 1952:19, Svennebring 1976:8). Man har dock inte fått detta bekräftat.

6.2.10. Bredsättra kyrka

År 1346 skrevs Bredsättra, *Bredhasæte*. Förleden är bred- och efterleden -säter med huvudbetydelsen 'utmarksäng, skogsäng' (Hallberg 1985:24, 60, Boström 1980:12). Namnet har kyrkan fått efter Bredsättra by som ligger nordväst om kyrkan.

Bredsättra socken ligger mitt i en av de rikaste bygderna på det förhistoriska Öland. En av anledningarna till detta kan vara närheten till den stora offerplatsen i Skedemosse. Man har gjort många fynd av vikingatida och tidigmedeltida silverföremål i Bredsättra. Enstaka föremål som armringar men också skatter av mynt och smycken har framkommit. Fynden koncentreras till Bredsättra, Gåtebo, Bo och Sikehamn. Vid Gåtebo, söder om Bredsättra, finns ett stort gravfält som är överlagrat av vikingatida boplatser. I kulturlagret fanns stora mängder slagg och andra spår av järnhantering. Boplatsen har kunnat dateras till 1000-talet med hjälp av ett dussin tyska silvermynt (Boström 1980:9, 12). Vid Mellösa, norr om Bredsättra, hittades på 1930-talet ett märkligt vikingatida gravfynd som bl.a. innehöll ett handfatsliknande bronskärl och ett arabiskt silvermynt från 991 e.Kr. På 1700-talet fann man, strax sydöst om kyrkan, en silverskatt från 1000-talet. Den innehöll bl.a. ett korsformat s.k. encolpium med halskedja. På encolpiets framsida finns ett krucifix ingraverat och dess baksida, fem medaljonger med heliga personer (kanske jungfru Maria) utförda i runstensstil efter bysantinska förlagor (aa. 12f). Sedan mitten av 1800-talet finns ett runstensfragment vid Skedemosse gård. Tidigare har den stått vid Bo gård. Dess slinga med runor från 1000-talet lyder; ”... (efter sin) fader. Gud hjälpe hans själ...” (aa. 17)

Kyrkan ligger på östra landborgen nära Gåtebo by. Av den medeltida klövsadelskyrkan i Bredsättra finns endast västtornet och västgaveln från det medeltida långhuset kvar. Resten av kyrkan revs 1848 när en ny byggdes (Boström 1980:20). Runstensfragmentet med kristen inskrift och hängsmycket med det inristade krucifixet visar att Bredsättra var kristet redan på 1000-talet. Det är därför troligt att det också fanns en träkyrka här vid den här tiden, även om man ännu inte har funnit några spår av den. Ungefär vid mitten av 1100-talet byggdes en liten tornlös stenkyrka i Bredsättra. Ca 1170-1240 befästes kyrkan med torn, både i väster och i öster (aa. 39). Östtornets översta våning var troligtvis skyttevåning med tanke på de stora öppningarna som fanns här. I västtornets bottenvåning, nuvarande vapenhuset, ligger flera gravstenar från mycket nötta gravstenar från 1200-talet (aa. 79).

Den medeltida prästgården låg omedelbart söder om kyrkan (Boström 1980:12). Kanske var detta också placeringen för den medeltida stormannens gård.

6.2.11. Borgs kyrka

Den medeltida kyrkan som ligger vid Borgholms slottsruin sprängdes under Kalmarkriget 1611. Kyrkan uppfördes under 1100-talets första hälft som en absidkyrka (Axelsson 1996:98, Boström 1982:18). Resterna av kyrkan, som ligger vid slottsruinens parkering, är nu överväxta av gräs och uppfattas mest som en ojämn kulle. Fragment av medeltida gravstenar bl.a. prydda med stavkors, finns bevarade.

6.2.12. Rävlinge

Rävlinge omskrivs 1283 som *Væplinge*. By och sockennamnet Rävlinge grundar sig säkerligen på invånarbeteckningen rävlingar bildat till ett mansnamn Rapp (Hallberg 1985:23). Ortnamn på -inge brukar vara förvikingatida, ofta med förleder om växt-, eller djurbeteckningar eller topografin (aa. 35).

Rävlinge socken ligger på Ölands västsida. Flera skatt-, grav- och andra föremålsfynd från folkvandringstid fram till vikingatid indikerar, tillsammans med fornlämningarna att området kring kyrkan utvecklades till en bygd med central karaktär under järnåldern (Arnell 1990:46). Vid Tingsbacken nära kyrkan hittades, vid 1800-talets mitt ett romerskt guldmynt och en vikingatida silverskatt med 13 arabiska mynt, både hela och fragmenterade har hittats i samma område (aa. 61).

Vid 1100-talets första hälft eller mitt byggdes den första stenkyrkan i Rävlinge och under dess andra hälft byggdes tornet. Tornet hade en ingång, en portal i väster som var mycket smalare än den nuvarande, placerad mitt i fasaden. Detta ger indikationer om patronatstorn, dvs. att bottenvåningen var ett privat kapell för byggherren och hans familj. Vid slutet av 1100-talet byggdes ett torn i öster och kyrkan blev en klövsadelskyrka samtidigt som murarna förstärktes på utsidan (Boström 1990:74, Ragnhild Boström muntlig uppgift 000321). Omkring år 1240 byggdes ett kapell vid långhusets norra sida. Enligt gammal tradition skall detta kapell ha varit bekostat av en fru, dvs. en adelsdam. Kanske var tillbyggnaden ett gravkapell för hennes make eller helgat åt ett helgon. På 1600-talet pryddes dess östra vägg av två vapen, Bielke och Kylning (aa. 76).

6.2.13. Gärdslösa kyrka

Gärdslösa, *de Gærisløso* 1283 tror man syftar på gäre ´strimma, rämna´. Förleden i bynamnet Gärdslösa har ansetts syfta på landborgsåsen eller på Kyrkströmmens bäckfåra, norr om byn, genom denna ås (Boström 1978:10). Efterleden -lösa betecknar betes- eller ängsmark, anses som äldre än vikingatid (Hallberg 1985:24, 33). Gärdslösa kyrka ligger på den östra landborgen, norr om byarna Norra och Södra Gärdslösa. Den vikingatida bebyggelsen har legat där dagens byar ligger vilket gör att de förstörts eller skadats av senare bebyggelse (Boström 1978:10, Beskow-Sjöberg 1987:294).

Fem runstenar är kända från socknen. Av dessa ska en ha stått invid bron vid kyrkan 1634 men denna är försvunnen. Två av runstenarna, numera endast fragment, är inmurade i kyrkans tornrum. De består av grå kalksten och har en draxslinga med inskrift som berättar om tre söner som reste stenen över deras far. Runstenen har kommit till under kristen tid eftersom inskriften avslutas med ”*Gud hjälpe hans själ*” och ”*...ristade runorna*” (Boström 1978:10, 14). Dessa runstenar med kristen inskrift vittnar om att Gärdslösa var kristet redan under 1000-talets andra hälft. Troligtvis uppfördes då även en träkyrka fast den har man inte hittat några spår av. Under 1100-talets sista hälft uppfördes stenkyrkan och några tror att den från början även hade ett östtorn. Nästan omedelbart byggde man till ett västtorn och då förvandlades kyrkan till en klövsadelskyrka. På 1200-talet förhöjdes västtornet med en försvarsvåning (aa. 77f). Under medeltiden var Gärdslösa ölandsprostens kyrka (Axelsson 1996:151).

På kyrkogården fann man vid grävningar två gravar som var orienterade på kristet sätt med huvudet i väster. De är troligen från tidig medeltid. På kyrkogården står två gavelhällar resta bredvid varandra strax söder om kyrkan. Hällarna har ursprungligen ingått i ett gravmonument med en mellanliggande gravsten fast av detta återstår inget. Båda hällarna är huggna av röd kalksten. På framsidan är de ornerade med kors fast i två olika stilar. Dessa stenar är så lika att de skulle kunna vara huggna av samma hand. I övrigt saknas medeltida exemplar av denna gravtyp på Öland. Från vikingatiden finns den dock rikt representerad, främst i Köping men även i Resmo, Hulterstad och Sandby (Boström 1978:14f).

I kyrkans västra gavel har ett fönster funnits, beläget ett stycke över golvet i tornets första våning. Anledningen till att man vet detta är att N M Mandelgren tecknade av det 1848. Fönstret försvann

dock 1875 när en dörröppning gjordes här till orgelläktare och därför kan man inte säga om fönstret var ursprungligt eller ej (Boström 1978:33).

6.2.14. Högsrum

Högsrums socken, som är beläget på Ölands västra sida är en av de skogrikaste på Öland och hade fram mot 1700-talet en blygsam åkerareal. Kyrkbyn markerar socknens gamla huvudbygd i och med att landskapet här är mjukare och mer uppodlat. Invid den största byn byggdes kyrkan och härav kommer socknens namn (Palm 1979:10f). Sockennamnet Högsrum, *Høsgrome* 1283 ligger nära Ölands högsta punkt. Namn på -rum dateras till sen vikingatid och tidig medeltid och betyder öppen eller avröjd plats (Hallberg 1985:23, 48, Torsund 1987:43). Förr i tiden brukade man alltid utpeka Höghäll, som ligger på alvaret straxt norr om Högsrums kyrka, som Ölands högsta punkt (Palm 1979:9).

Inga stora vikingatida skattfynd har hittats i Högsrums socken. Lösfynden från den här tiden är också få om man jämför med de andra socknarna på Öland. Kanske var detta en ganska fattig bygd. Det kan också tyda på fredliga tider men detta motsägs av fornborgen Vipetorp (Schulze 1979:57).

Det enda som finns kvar av den medeltida kyrkan i Högsrum är tornet och västgaveln. Resten revs 1822 (Boström 1979:81). Den första stenkyrkan i Högsrum började uppföras under första hälften av 1100-talet eller dess mitt. Vid 1200-talets första hälft höjdes kyrkans murar så att ett profant rum fanns över långhuset. Detta rum användes exempelvis som skyddsrum, förrådslokal och som härbärge åt pilgrimerna. Tornet höjdes vid samma tid med en skyttevåning (aa. 84f). I den nuvarande kyrkans golv ligger flera gravstenar varav de äldsta, troligen från 1200-talet, är prydda med stavkors (aa. 98).

6.2.15. Långlöt

År 1283 skrevs Långlöt, *Langaløt*. Efterleden löt ´slutning, betesmark´ Förleden är lång vilket kanske syftar till att terrängen eller bebyggelsen var/är så långsträckt (Hallberg 1985:25).

Kyrkan är inte anlagd i direkt anslutning till någon by utan ligger mittemellan byarna Folkeslunda och Långlöt varav den senare är socknens största. Långlöt by har föregåtts av ett äldre läge, ca en kilometer närmre stranden. Det finns fynd som pekar på tidig bebyggelse i Långlöt. Vid prästgården hittade man bl.a., vid 1800-talets början, ett hängsmycke och ett arabiskt mynt från 1000-talets slut eller 1100-talets början (Boström 1973:9). År 1970 påträffades två fragment av röd kalksten under

markytan utanför långhusets sydvästra del. De var ornerade med slingor i runstensstil vilket gjorde att de daterades till 1000-talet. Kanske har de från början varit kanten på en gravhäll, s.k. Eskilstunakista (aa. 12f). Troligtvis kan man sätta den i samband med den äldsta kyrkan som fanns på platsen. Genom C-14 dateringar vet man att den första kyrkan, en tornlös absidkyrka byggdes på 1120-talet. Sekundärt använt virke från en takstol i långhusets sydvästra hörn i kyrkan har C-14 daterats till senast 1080 talar dock för att den första kyrkan var en träkyrka. På 1160-talet kompletterades kyrkan med ett lågt västtorn med ursprunglig portal (Axelsson 1996:158, Boström 1973:113).

En stor ombyggnation av kyrkan genomfördes 1795-96 där stora delar raserades helt. Äldre avbildningar, bevarade delar och restaureringen 1969-70 kan dock ge en bra bild av hur kyrkan såg ut. På 1200-talet byggdes kyrkan om till att bli en klövsadelskyrka (Boström 1973:20f).

Ett stort antal mynt har hittats i kyrkan (Axelsson 1996:159). Under golvet till det gamla östtornet, som dateras till 1100-talets slut eller ca år 1200, har man funnit det äldsta, ett mynt präglat för ärkebiskop Wezilo i Mainz (1084-1088) daterat till 1080-talet. Troligtvis är det tappat eller nedlagt innan stenkyrkan byggdes (aa. 9, 113). Under korgolvet, intill altarets södra sida, påträffades 1969 en grav som var orörd. Det var en trækista som stod ca 140 cm under nuvarande korgolv. Man tror att dess ursprungliga gravsten är den medeltida gravsten från 1200-talet som man endast har hittat fragment av (aa. 90, 160).

Långlöts kyrka har uppräknats bland dem som fick relikier av Erik den helige, som dog 1160. Kyrkan kallades då Långalöth (Boström 1973:9).

6.2.16. Glömminge

Glömminge skrevs 1283, *Glöminge*. Grundordet är glom, dvs. liten bukt. Bebyggelsenamnet är i så fall bildat till en inbyggarbeteckning glömmingar ´de som bor vid bukten´ (Hallberg 1985:25). De flesta ortnamnen med efterleden -inge har en terrängbetecknande förled, så även Glömminge. Namntypen är gammal och anses tillhöra äldre järnåldern och folkvandringstid fram till vikingatid (Torsund 1990:111). Namnet Glömminge betecknar nu endast socknen, kyrkan och prästgården. Troligtvis har Glömminge by legat på landborgshöjden ostsydost om kyrkan. Vid medeltiden flyttade dessa gårdar till mittlandsbyn Brostorp (Palm 1990:6).

Glömminge kyrka ligger på Ölands västra sida, nedanför landborgen. Vid den senaste renoveringen av kyrkan kom man fram till att, till skillnad mot de flesta andra kyrkorna på Öland, var tornet samtida med den första stenkyrkan. Man får alltså räkna med att den första stenkyrkan uppfördes någon gång efter 1170 då kyrkorna började rustas till försvar (Ragnhild Boström muntlig uppgift 000321). Endast ett fåtal gravstenar med tunt ristade stavkors finns bevarade i kyrkan (Boström 1990:146).

6.2.17. Runstens kyrka

År 1283 skrevs Runsten *Runasteen*. Namnets förled återgår till runi, roni 'lopp, rinnande vatten' som troligtvis åsyftar bäcken strax söder om kyrkan och byn. Efterleden -sten kan mena den resta stenen på platsen. By- och sockennamnet betyder i så fall stenen vid vattendraget (Hallberg 1985:25). Runstens kyrka ligger på östra landborgskanten i Södra Runstens by och centralt inom socknen.

Jämfört med omkringliggande socknar har Runsten relativt många runstenar eller fragment av bevarade runstenar. Anledningen till detta kan man bara spekulera om. Jag tror inte att den stora mängden runstenar betyder att det fanns fler stormän här än på resten av Öland. Istället kan förklaringen vara att de räddats från sekundär användning som byggmaterial, eller försäljning som byggmaterial till Kalmar slott. Av åtta runstenar som man känner till i nutid, finns endast sex stycken att se, två hela, fortfarande resta, en inmurad i kyrkan och tre flyttade. Av de andra två ska en ha stått vid Bjärby bro och den andra ska ha varit inlagd i vägen mellan Runsten-Dyestad. Den ena av de resta står väster om Lerkaka kvarnrad, som ligger norr om Runsten. I en dubbel drakslinga bär runstenen texten; "*Olof och Gammal och Saxe reste denna sten efter Unn, sin fader. Geirvi lät efter sin make här (göra) denna minnesvård. För Rike-Unn hämnades Olof vid "miomu"; Unn ägde här halva byn*" (Boström 1982:10f). Den andra runstenen, som står i Bjärby, är rest omkring 1040 med inskriptionen; "*Härfrid och Vidbjörn lät resa sten efter Fastulf, sin fader. Siglög lät resa efter sin make Han är begravnen i kyrkan*". Troligtvis har mannen blivit begravd i en föregångare till den första stenkyrkan i Runsten och sannolikt var denna av trä (aa. 13). Runstenen som är inmurad i kyrkan är från 1000-talet men har huggits om till gravsten under tidig medeltid. Inskriptionen lyder; "*Ödbjörn lät resa sten... (Gud) hjälpe hans själ*" (aa. 11, 16).

Troligtvis fanns det en kyrka byggd i trä i Runsten redan på 1000-talet. Flera av de kända runstenarna indikerar detta. Kanske var det någon av de som nämns på dessa stenar som byggde den. Man vet inte riktigt när den äldsta stenkyrkan byggdes eftersom den revs helt 1836. Inga arkeologiska

utgrävningar har gjorts av grundmurarna. Det är ändå rimligt att tänka sig att den byggdes under 1100-talets mitt. Den tjocka triumfmuren som kyrkan hade kan förklaras genom att absidkoret byggdes först intill den gamla träkyrkan (Boström 1982:36). Under 1100-talets andra hälft uppfördes västtornet med flera våningar. Bottenvåningen kan ha använts som dopkapell därav brunnen som påträffades här, när golvfliorna i västtornet togs bort 1836, straxt innanför västra kyrkodörren. Den var 4 ½ alnar djup men endast en aln i diameter. Omkring år 1200 uppfördes östtornet och kyrkan blev en klövsadelskyrka. Även kormurarna förstärktes. Östtornets tredje våning hade enligt avbildningarna parvis placerade, rundbågiga öppningar vilket kan betyda att detta var skyttevåningen. Över långhuset byggdes omkring 1250 en profanvåning som kanske ursprungligen användes som skyddsrum eller förrådsutrymme (aa. 30f).

När man raserade den gamla kyrkan 1836 och byggde upp den nya, som ligger precis norr om den gamla, flyttades många gamla gravstenar eller så användes de i kyrkbygget bl.a. till trappor. Många skelett grävdes upp ur marken vid grundgrävningen till den nya kyrkan (Boström 1982:18f).

6.2.18. Algutsrum

Algutsrums kyrka ligger på västra landborgen med vidunderlig utsikt från tornet åt alla vädersträck. På 1800-talet gjordes t o m astronomiska observationer härifrån (Boström 1985:144).

Ortnamn med ändelserna -inge, -lösa, -hem, -stad och -by betraktas i allmänhet som äldre bebyggelser än orter med ändelserna -rum, -torp, -ryd och -hult (Palm A 1949:27f). Ändelsen -rum i ortnamnet tror man står för röjning i trädbevuxen terräng, avröjd plats. Ofta är förleden ett personnamn, t ex mansnamnet Algut eller Asgöt i Algutsrum eller anger den natur- eller terrängförhållanden t ex Högsrum (Palm A 1949:27f). Under medeltiden skrevs socken- och bynamnet *Asgudzrum*. Denna äldre ortnamnsform förekommer t o m på en av gravstenarna i kyrkan (Palm A 1949:29, Palm B 1985:8). Troligtvis har Algutsrum haft stor betydelse under förhistorisk tid med tanke på att man var häradskyrka och hade tingsplats ända in på 1600- och 1700-talen. Man hade också eget häradssigill visande ett ekollon med omskrift (Palm A 1949:27f, Palm B 1985:9).

Algutsrums nuvarande kyrka är från 1822 och står på samma plats som den medeltida som var från 1100-talet. Endast tornet är bevarat från denna kyrka. Med tanke på ortnamnet är det mycket möjligt att den första kyrkan var en gårdskyrka. Kanske var Asgöt en vikingatida storbonde som

byggde sin gård här och fick ge namn åt byn (Palm A 1949:35f, Palm B 1985:8, Ragnhild Boström muntlig uppgift 000321). Troligtvis fanns det en träkyrka här redan på 1000-talet bl.a. med tanke på att det låg en runsten, försvunnen 1822, i den medeltida kyrkans golv med den kristna inskriften: ”...lät resa stenen efter Säbjörn, sin broder. Gud hjälpe hans själ” (Boström 1985:143). Den medeltida kyrkan liknade kapellet vid Gråborg. Tornet hade mot söder ett ovanligt stort rundbågigt fönster. Ragnhild Boström har funderat kring om bottenvåningen var ett dopkapell (aa. 143). På en vägg i vapenhuset finns en gravhäll från 1200-talets början uppsatt. I relief finns ett stort ringkors med en knäböjande man (Palm A 1949:35f, Boström 1985:57). Flera andra hällar från medeltiden, med inristade ringkors, ligger i kyrkans golv (Boström 1985:157).

6.2.19. Norra Möckleby

Norra Möckleby skrevs 1343 *Myklæby*. Mykil betyder ´stor´ (Hallberg 1985:27). Vid 1401 skrevs sockennamnet som *Myklabo* (Brinck 1988:95). Socknen har fått namn efter den by, Möckleby, som en gång i tiden låg på landborgen. Nu är det endast kyrkan och prästgården som tillhör Möckleby som betyder ´den stora byn´ (Palm 1978:7f).

Under den nuvarande kyrkan ligger resterna av den medeltida klövsadelskyrkan som, förutom västtornet, helt revs 1824 (Axelsson 1996:211). Några rester av en träkyrka från 1000-talet har inte hittats men ett vikingatida skattfynd, bl.a. innehållande mynt, smycken samt en relikbehållare i form av ett kors, bevisar att kristendomen tidigt nådde hit. Under senare delen av 1100-talet byggdes den första stenkyrkan som bestod av långhus, absid och västtorn. Omkring år 1200 förstärktes kyrkan och blev en klövsadelskyrka genom att man byggde till ett torn i öster. Över långhuset byggdes ett profant rum (Boström 1978:55f).

6.2.20. Torslunda

Enligt gutalagen dyrkade man under förkristen tid hult och högar, vi'n och stavgårdar. Av gudarna var Oden, Tor och Frö de mest framträdande varav Tor var den främste. Denna popularitet framkommer tydligt i våra ortnamn där många förleder börjar på Tor- exempelvis Torslunda (Torsund 1988:75f). Torslunda, som 1283 skrevs *de Thorslundom* innehåller gudanamnet Tor med efterleden -lund som troligen avser en helig lund (Hallberg 1985:27).

Under tidigt 1100-tal byggs den första tornlösa kyrkan i Torslunda, ett långhus med absid. Det byggdes till med ett östtorn och vid 1200-talets början fick den också ett västtorn och blev klövsadelskyrka (Svennebring 1976:8). Nordmuren med en portal och delar av västmuren är bevarade och ingår i den nuvarande kyrkan. Under 1200-talet fick kyrkan en profan övervåning genom att långhustaket välvdes samtidigt som tornen höjdes med skyttevåningar (Axelsson 1996:188). Precis som i Algutsrums kyrka finns det ett medeltida altarskåp i Torslundas kyrka där kungafiguren har tolkats som den danske helgonkungen Knut. Enligt dessa tolkningar ska kvinnan inte föreställa jungfru Maria utan den heliga Birgitta som Kristi brud (Olsson 1988:22).

6.2.21. Gårdby

Gårdby skrevs 1283 *Gorby*. Den ursprungliga förleden gorr betydde 'dy, gyttja' har utbytt mot gård. Kanske betydde det från början 'byplatsen vid sumpmarken' (Hallberg 1985:28). Vid 1401 omtalas *Gorbo* (Brinck 1988:95).

På Gårdby kyrkogård finns en runsten vars inskrift berättar om en kvinna, Härtrud som rest stenen efter sin son Smed, en god man, och att hans bror finns i Gårdarike, dvs. Ryssland (Beskow 1972:42).

På 1100-talet byggdes en absidkyrka i Gårdby. Ca 1200 restes ett kraftigt försvarstorn med skyttevåning högst upp. När långhustaket välvdes fick man en profan övervåning med flera små gluggar. 1841 revs den gamla medeltidskyrkan och ersattes av den nuvarande (Axelsson 1996:204). Enligt gamla avbildningar gav den medeltida kyrkan ett mäktigt intryck med sitt kraftiga torn (West 1972:110f).

6.2.22. Sandby

Sandby skrevs likadant 1283 som idag och betyder troligtvis 'byn vid sandområdet' (Hallberg 1985:28). Sandby socken ligger på Ölands östra sida.

1840 hittades en stor silverskatt i socknens grusgrop nära Sandby kyrka. Skatten innehåller två flätade halsringar, fyra armringar och 1122 st hela och sönderklippta arabiska mynt. Dessa är präglade under 800-talet fram till 902-3 e.Kr. Man tror att armringarna är importerade från Ryssland (Beskow 1972:39). Silverskatten ger indikationer som tyder på två saker, att det har bott en välbärgad storman här i Sandby och/eller att handel har förekommit i området.

På Sandby kyrkogård står två vackra runstenar från början av 1000-talet, förmodligen hitflyttade. 1634 avbildades de liggande i kyrkan som golvstenar men när Linné besökte bygden 1741 stod de på kyrkogården. Stenarna är troligen gjorda av samma runristare och resta av samma familj. Den ena är rest av en mor och hennes söner över maken och den andra av samma söner över en syster och fadern. Stenarnas samhörighet blir särskilt tydlig i och med att inristningen på den ena stenen syftar på andra (Beskow 1972:41). Två ståtliga gavelhällar till en s.k. Eskilstunakista står nu på kyrkogårdens södra del (Boström 1982:54, 1988:134).

Troligtvis byggdes en tornlös kyrka i Sandby under 1100-talets första hälft. Efter 1170 välvdes kyrkan och man fick en profan övervåning samtidigt som ett östtorn troligtvis uppfördes ovanpå koret. Omkring 1250 byggdes det kraftiga västtornet som var lika brett som långhuset. 1782 byggdes kyrkan om och östtornet revs. Den medeltida kyrkan revs 1860 och då byggdes den nuvarande omkring den gamla. Under läktaren finns ett runstensfragment som påträffades vid kyrkans restaurering 1961 (Axelsson 1996:225f, West 1972:101).

6.2.23. Vickleby

Vickleby är en av Ölands mindre socknar och ligger på sydvästra delen av ön mot Kalmarsund. Kyrkans och socknens namn är taget från byarna Stora och Lilla Vickleby, som kyrkan ligger mittemellan. Under medeltiden, 1283, skrevs Vickleby, *Wekulby*. Enligt ortnamnsforskningen innehåller namnets förled, det utdöda substantivet vekul, som betyder 'insänkning, sänka', eller möjligen sankmark. Det kan även stå för ett adjektiv med grundbetydelsen 'böjd, krokig' (Boström 1983:13).

Kyrkan ligger på den västra landborgen. Vickleby prästgård ligger nedanför landborgen väster om kyrkan (Boström 1983:14). Påfallande få gamla gravstenar finns på kyrkogården i Vickleby vilket troligtvis beror på att man 1818 beslutade att ta bort alla gravstenar och jämna till kyrkogården. I Anders Billows beskrivningar från 1918 berättas om en trapetsformad gravhäll från tidig medeltid. Enligt kyrkvaktaren G Lindh ligger den, sedan 1978, under flisläggningen (aa. 19).

Några spår av en träkyrka har inte hittats i Vickleby. Den första stenkyrkan började uppföras redan under 1100-talets första hälft. Tidigare har man tolkat kyrkokroppen som att det först var en liten kapellbyggnad som senare tillbyggs med ett kraftigt torn i väster. Vid restaureringarna 1998 framkom andra uppgifter som visar att tornet är ursprungligt, med andra ord äldre än långhuset. Troligtvis byggdes tornet intill en träkyrka (Boström 2000). Tornet hade en mängd oregelbundet placerade gluggar och högst upp i skyttevåningen fanns större öppningar som det nu sitter luckor insatta i (Boström 1983:24f). Mellan tornet och långhusvinden finns en skattgömma inne i murverket (finns även i Råpplinge kyrktorn). Öppningen är så liten att den säkert var svår att upptäcka när den var igensatt. Här var kanske ett säkert ställe att förvara kyrkans dyrbarheter (aa. 59). Långhusets vind har använts, kanske som skyddsrum.

I tornets bottenvåning finns en stenbänk murad utmed norra väggen. Den är endast 21 cm hög men det beror på att golvet har höjts. Troligtvis var den från början 40 cm hög (Boström 1983:38).

6.2.24. Resmo- den äldsta stenkyrkan från det medeltida Sverige?

Resmo kyrka ligger på västra landborgen i norra delen av Resmo by. Namnet Resmo, *Rysme* år 1283 är svårförklarat. Det kan vara bildat på grundordet rism som kan stå för ´skåra, ränna´ eller som en sammansättning av ris, dvs. skog (Hallberg 1985:27). Andra tolkningar av namnet har gjorts, bl.a. att det skulle innehålla ordet –hem, dels vara uppbyggt på ordet rism- men några säkra förklaringar saknas (Boström 1988:14).

Resmo var en plats för kultyttringar redan under järnåldern. Vid Kleva och Lilla Frö träsk har man bl.a. hittat deponeringar av guldringar och bronsstatyetter från den här tiden. En vikingatida vågskål och fynd av ca 200 silvermynt från mitten av 1000-talet visar på blomstrande ekonomiska aktiviteter (Boström 1999:79). Flertalet runstenar och en tidigkristen gravsten, s.k. Eskilstunakista, upprest över Sueinu visar att kristendomen fick fäste i området redan på 1000-talet. Troligtvis var denna

kista placerad vid den första träkyrkan som det fortfarande finns fragment av i västtornet (aa. 79). Runinskriften på Eskilstunamonumentets gavelhäll berättar att monumentet över Sueinu och hans mor Randvi, som också gravlagts här, rests av hans två bröder och hans hustru (Glase, 1996:138). Ett fåtal andra medeltida gravstenar finns kvar men troligtvis har det funnits betydligt fler.

Kyrkan har blivit utgrävd i flera omgångar under 1900-talet (Boström 1999:80). Det finns tecken som tyder på att träkyrkan låg kvar medan stenkyrkans murar restes omkring den, bl.a. oräta vinklar mellan långhuset och den västra väggen mot tornet. Tidigare trodde man att det var oräta vinklar mellan korets nord- och sydmur och triumfmuren men genom ny teknik har det visat sig att det är tornet som står snett (Torbjörn Sjögren muntlig uppgift 000525). Stenkyrkan stod klar ca 1107 men dendrokronologiska dateringar, från bjälkar i långhuset visar att grunden till kyrkan lades redan ca 1070-1080 (Boström 1999:84f, Axelsson 1996:269). Stenkyrkan kanske byggdes av Sueinus son eller sonson. Bottenvåningen i västtornet, vars nedre hälft är samtida med stenkyrkan kan ha varit byggherrens privata kapell och den påfallande stora västportalen som ledde dit, var hans och hans familjs privata ingång in i kyrkan. Kanske finns en patronatsgrav under golvet som täckts av gavelhällen från Eskilstunakistan (Boström 1988:73f, 1999:83). En rundbåge mellan tornets bottenvåning och långhuset kan ha utgjort, efter dansk modell kyrkans patrons kontakt med kyrkorummet (Axelsson 1996:269). Ett annat tecken på att västtornet var ett patronatstorn är att det är ganska smalt och ej ursprungligen byggt som försvarstorn (Ragnhild Boström muntlig uppgift 000321).

Ragnhild Boström anser att både träkyrkan och den senare byggda stenkyrkan i Resmo byggdes på initiativ av en storman. Eskilstunakistan och runstenarna kan ses som bevis på rikedom och det utgör också träkyrkan. På samma sätt var kanske stenkyrkan en maktdemonstration av Sueinus arvingar. Familjens förmögenhet kan ha bottnat i lyckosamma handelsaffärer med jordbruksprodukter. Kanske ägde stormannen också vattenkvarnen som drevs av Resmokällan som ligger väster om kyrkan. Idag är Resmokällan vattentäckt för Mörbylånga kommun. Troligt är att stormannen hade ett djupt religiöst engagemang men man får nog också tänka på att det fanns en ekonomisk sida av ett kyrkbyggprojekt. Det var en klok investering, eftersom stormannen då kunde dra nytta av församlingens medlemmar, genom att ta betalt för olika kyrkliga evenemang från vaggan till graven (Boström 1999:85f).

Resmo var, tillsammans med Hulterstad, den näst största kyrkan på Öland. Både Hulterstad och Resmo kyrkor var 32,5 m. Köpings kyrka var störst med 42 m. Alla dessa tre kyrkor har Eskilstunakistor (Boström 1988:73).

6.2.25. Mörbylånga

Mörbylånga kyrka är inte placerad på landborgen som så många andra sockenkyrkor på Öland utan ligger istället på den bördiga strandslätten. Sockenens namn skrivs äldst, vid ca år 1320, *Myriby* där förleden *Myr* står för sankmark (Boström 1997:13).

Många runstenar eller fragment av dessa har hittats, en vid Bårby borg men alla de andra på Mörbylånga kyrkogård eller i kyrkan. Troligtvis har de stått resta på den allra första kyrkogården under tidigkristen tid. Några av dem har ingått i en Eskilstunakista. En av dessa har texten ”(*NN lät*) *resa stenen efter Tor(sten, fader) sin. Gud hjälpe hans själ*” (Boström 1997:11f). En av runstenarna från 1000-talet, har ett likartat ringkors överst och en drakslinga med runinskriften ”*Joar och Spjall och Eliv och Bove de lät resa stenen efter sin fader Säfus*”. Under tidig medeltid användes stenen som lockhäll, med inskriftssidan nedåt, ovanpå en hällkista som påträffades 1960 på kyrkogården. Stenen står nu i vapenhuset (Boström 1993:76, 1997:18). På 1600-talet avbildades en runsten, från 1000-talets senare del, som troligtvis har ingått som gavel i en Eskilstunakista. På avbildningen av stenen har man tolkat texten som ”... *Bove lät göra minnesmärket efter Tova, sin hustru ...*” Nu återstår endast en bit av dess topp. Flera av runstenarna finns i kyrkans tornmuseum (Boström 1997:18).

Den äldsta stenkyrkan i Mörbylånga uppfördes vid mitten av 1100-talet, och på 1200-talet byggde man till ett västtorn (Boström 1997:37). Efter omfattande byggnationer 1811 återstår nu endast tornet och långhusets västgavel av den medeltida kyrkan (aa. 23). Den gamla prästgården låg troligtvis direkt sydost om kyrkogården. Runstenarna, fragmenten av dem och den eventuella Eskilstunakistan visar att Mörbylånga var kristet redan på 1000-talet. Rester av en träkyrka har dock inte hittats men om det fanns någon är det troligt att den låg i anslutning till hällkistegraven (aa. 37). Något som är man kan fundera över är namnet *Bove* som nämns på två runstenar. Kanske var han en förgrundsfigur i området.

6.2.26. Stenåsa

Stenåsa skrevs 1283 *de Stenhusom*. Ändelsen -åsa dyker upp först på 1500-talet. Namnet har från början åsyftat en eller flera byggnader i sten (Hallberg 1985:28).

Man tror att den äldsta stenkyrkan från 1100-talet uppfördes omkring och tätt intill den äldre träkyrkan som man hittade spår av i samband med restaureringen 1956 (Boström 1982:62). Ett västtorn restes vid slutet av 1100-talet. 1831 började man bygga den nuvarande kyrkan omkring den gamla som revs samtidigt. Två runstenar är kända från kyrkan men de är försvunna (Axelsson 1996:279f).

6.2.27. Kastlösa

Kastlösa skrevs 1271 *in Kastarløso*. Förleden kast syftar på något som kastats ihop i en hög eller någon slags jordvall. Efterleden -lösa betecknar ängsmark anses som äldre än vikingatid (Hallberg 1985:28, 33)

Under 1100-talets senare del byggdes en absidkyrka i Kastlösa. Det är oklart om östtornet tillhör den ursprungliga kyrkobyggnaden. Vid 1100-talets slut byggde man till ett kraftigt västtorn med försvarskaraktär och kyrkan blev en klövsadelskyrka. I tornets första våning, på den östra sidan, finns ett stort fönster som indikerar att det kan ha funnits en herrskapsläktare här (Axelsson 1996:247). 1855 uppfördes den nuvarande kyrkan straxt norr om den gamla medeltidskyrkan som revs (Roos 1979:3, Wirsell 1952:19f).

6.2.28. Hulterstad

År 1283 skrevs Hulterstad, *Hulterstadhum*. I förleden har man velat se det fornsvenska mansnamnet Hultger. Namnen på -stad anses som förevikingatida. Grundbetydelsen är 'ställe, plats'. Ofta är förleden ett personnamn som berättar om vem som ägde platsen (Hallberg 1985:28, 37, Ragnhild Boström muntlig uppgift 000321).

Väggplankor med profilerad kant från den första träkyrkan från 1000-talet finns bevarade i det nuvarande tornets bottenvåning (Axelsson 1996:241f, Boström 1999:87, Wienberg 1999:100). I tornet förvaras också ett antal runstenar. I kyrkan finns en vacker samling runstenar varav ett Eskilstunamonument. Enligt Boström kan man se tecken på att tornet innehöll ett privat galleri både på botten- och första våningen (Boström 1999:87). Från tornets första våning ledde en dörr ut till den medeltida herrskapsläktaren som tyvärr inte finns kvar (Boström 1972:575, 1982:32).

Delar av grundmurarna till den medeltida stenkyrkan ligger i eller under markytan omkring den nuvarande kyrkans västra delar. Golvet i den nuvarande kyrkans långhus är betydligt högre än i vapenhuset vilket beror på att man lär rasmassorna ligga kvar när man rev den gamla kyrkan. Genom dendrokronologiska dateringar har man kunnat konstatera att virket i kyrkans västra del var från 1168 ± 5 år. De östra delarna var dock äldre. Av den nuvarande kyrkan är endast tornet medeltida. En dopfunt från 1100-talets andra hälft finns bevarad (Axelsson 1996:241f).

6.2.29. Smedby

Smedby skrevs 1283 *Smidhaby*. Förleden yrkesbeteckningen smed. Efterleden -by är en förkristen namntyp som både kan betyda 'samling av gårdar' eller 'enstaka gård' om detta är man osäker (Hallberg 1985:28, 40).

Under första delen av 1100-talet byggdes en tornlös absidkyrka i Smedby. Vid 1100-talets slut välvdes den och ett försvarstorn uppfördes i väster. Tornet rasade dock 1774. Den medeltida kyrkan revs 1852 och då byggdes den nuvarande norr om den gamla (Axelsson 1996:275, Boström 1982:62). En halv stavkorshäll från 1200-talet ligger i kyrkans västra yttertrappa. Tre runstenar är kända från Smedby men tyvärr är två försvunna och en endast som fragment (Axelsson 1996:275).

6.2.30. Segerstad

Segerstad ligger på södra Ölands östra sida. Segerstad skrevs 1285 *Sigarstad*. Förleden består av det fornsvenska mansnamnet Sigher som sedan fått efterleden stad (Hallberg 1985:29, Ragnhild Boström muntlig uppgift 000321).

Före 1170 byggdes Segerstads första östtornskyrka vars grundmurar ligger kvar under den nuvarande kyrkan. Vid 1100-talets slut välvdes långhuset och man fick en profan övervåning. 1839 revs hela den medeltida kyrkan och den nuvarande uppfördes omkring den gamla (Axelsson 1996:305).

6.2.31. Södra Möckleby

1279 skrevs Södra Möckleby *de Myklæby iuxta Gresgard*, dvs. från Möckleby vid Gräsgård. Efterleden -by är en förkristen namntyp som både kan betyda 'samling av gårdar' eller 'enstaka gård' om detta är man osäker (Hallberg 1985:28, 40).

Kanske fanns det en träkyrka på platsen innan den första stenkyrkan byggdes i Södra Möckleby. I så fall kan kanske de tre starkt vittrade ekbjälkarna, som nu utgör underlag för tornets klockvåning, varit del i den kyrkans takstol. Denna teori har dock inte kunnat bevisas (Sederblad, & Nyström 1951:7). En stenkyrka med absid uppfördes här under 1100-talets första hälft. Ca 1200 byggdes ett östtorn över koret och även ett torn i väster. Långhuset välvdes och man fick en profan övervåning. Östtornet revs före 1630 och resten av den medeltida kyrkan, utom västtornet revs 1850. Man påträffade den gamla kyrkans grund och det medeltida altarets skiva i samband med kyrkans restaurering 1950 (Axelsson 1996:300).

6.2.32. Gräsgård

På östra sidan av Öland, nära Östersjön ligger Gräsgård. År 1279 skrevs Gräsgård som *Gresgaard*. Troligtvis är innebörden i förleden gräs och efterleden gård, 'inhägnaden, gårdet där det växer gräs'. Man tror att Eketorps borg från början hette Gräsgård och på så vis är det fornborgen som har gett namn åt Gräsgårds kyrka och socknen (Hallberg 1985:29). Ottenby tolkas som Otame by. Eketorps borg är den största fornlämningen i socknen (Rasch 1993:53).

När Rhezelius var och besökte Gräsgård 1634 satt en runsten vid norra kyrkluckan. Runstenen, som hade en kristen formulering, var rest av "bröderna ... och Dreng och Sigsten ... efter Wifast. Gud hjälpe hans ande". Denna runsten vittnar om att kristendomen hade nått hit redan på 1000-talet (Boström 1993:175).

En absidkyrka med västtorn uppfördes på 1100-talet i Gräsgård mitt på ett gammalt järnåldersgravfält. Den medeltida kyrkan var lika smal som västtornet. Allt utom tornet och en bit av korets östra mur revs 1823. Mellan 1170-1200 förstärktes, välvdes och förhöjdes kyrkan så att ett rum inrättades över långhuset (Boström 1993:177, 1982:27, Rasch 1993:49). I tornets första våning finns rester bevarade av tre parallella tunnvalv som kan ha ingått i en herrskapsläktare. 1823 revs koret och långhuset och ersattes av den nuvarande salskyrkan. En känd men nu försvunnen runsten ska ha funnits vid kyrkan (Axelsson 1996:290f).

6.2.33. Ventlinge

Ventlinge skrevs 1283 som *de Wentlinge*. Möjligen är förleden besläktad med ordet vante men tolkningen är mycket osäker (Hallberg 1985:29).

Kyrkan i Ventlinge ligger på västra landborgsslutningen mot Kalmarsund. Under 1100-talet uppfördes en tornlös absidkyrka i sten. Omkring 1200 byggde man till västtornet som har ett kastschakt i nedersta trappan som gör att man kunde stå i tornets första våning och kasta sten, för att skydda mot intrång (Axelsson 1996:310, Boström 1982:67). Den stora ombyggnationen av kyrkan gjordes 1812 (Billow 1926).

6.2.34. Ås

Namnet Ås skrevs 1283 som Aas och syftar troligtvis på kyrkans läge på den flacka höjdsträckningen i landskapet. Under medeltiden kallades socknen för Ottenby efter den försvunna byn, Kyrko-Ottenby som 1285 skrevs Kiirkio Øtenby. Detta socken- och bynamn försvann före år 1300 (Hallberg 1985:29). Ottenby tolkas med mansnamnet Otame som förled, dvs. Otame by (Hodar 1993:76f, Ragnhild Boström muntlig uppgift 000321).

En liten stenkyrka, helgad åt S:ta Katarina, med ett försvarstorn över koret byggdes i Ås under 1100-talet. Översta tornvåningen hade manshöga skottöppningar åt alla fyra väderstrecken (Axelsson 1996:314). Ås kyrka är den sydligaste av de öländska kyrkorna, ca ½ mil från södra udden. Ås kyrka är en östtornskyrka. I tornet finns två små celler där vakter kan ha bott under orostider (Boström 1982:70). Av den gamla medeltidskyrkan är endast östtornet och koret bevarat (Billow 1926).

DISKUSSION OCH SAMMANFATTNING

Öland var under järnåldern en rik bygd vilket man tydligt märker genom mängden av fornlämningar som finns från den här tiden.

Genom att utgå ifrån Bradleys teoretiska postprocessuella arbetssätt har jag fått stöd för tankarna om den enskilde individens påverkan på sin omgivning. Rituela system behölls eller förkastades utifrån vilket syfte man hade.

Jag anser att övergången från hedendomen till kristendomen, till stor del berodde på de mäktigas vilja att behålla eller stärka sin sociala ställning i det förhistoriska samhället. Ett religionsbyte är beroende av stöd från samhällshierarkins topp för att kunna övertyga resten av befolkningen. Med stor sannolikhet var även de missionerande prästerna beroende av beskydd från de styrande i samhället, för att inte falla offer för våldsamheter från hedningarna. De uppförda stenkyrkorna var kanske monument, som speglade dessa stormäns vilja att visa sin storhet över det vanliga folket samtidigt som de ville försäkra sig om att man alltid skulle komma ihåg deras tid på jorden. Med detta som utgångspunkt tror jag, att flera av de första kyrkorna var gårdskyrkor, byggda av stormän.

Rikliga fynd av skatter och gravar vid fastlandskusten bekräftar att Möre och Öland låg i en rik region under vikingatiden. Området hade många handelsplatser längs kusten, och myntfynden visar på kontakter med arabvärlden och Västeuropa. Dessa kontakter syns även i byggnationer, bl.a. Resmo kyrka. Genom områdets viktiga läge som kommunikationsort måste kristendomens idéer nått området ganska tidigt.

Under 1990-talet har många diskussioner förts om vilken roll byggnaderna hade som maktsymboler vid tiden för kyrkornas tillkomst. Många har ansett att kyrkorna skulle ses som en symbol för politisk makt och som del i en ideologisk strategi. Kyrkorna har generellt betraktats som en maktmanifestation från kungen, den kristna organisationen eller lokala stormän. I första skedet uppfördes gårdskyrkorna i anslutning till storgårdar. I andra skedet fanns en större kyrklig ledning i kyrkbyggandet, dock i samarbete med den framväxande kungamakten, vars syfte var att ena riket. Maktkyrkor byggs vid viktiga gods som tillhörde kronan. Det sista skedet av sockenbildningen karakteriseras av stark kyrklig ledning och riksenande.

I Sverige har undersökningar gjorts på flera håll som belyser olika aspekter på byn, huvudgården och kyrkan vid medeltiden, bl.a. Ystadsprojektet. För att avläsa inflytande bakom kyrkobyggandet tittade man bl.a. på dess placering i landskapet och på hur kyrkobyggnaden ser ut. Sambandet mellan huvudgård och kyrkan tror man sig kunna se i kyrkans utformning. Kyrkornas västparti studerades, och några olika typer av markeringar i arkitekturen tolkades som bevis för att kyrkobyggandet var ett enskilt initiativ. I vissa av kyrkorna kan man fortfarande hitta spår inifrån tornet av en gallerivåning som även kunde innehålla privata kapell, men endast ett fåtal sådana är kända från Skåne. I Östergötland finns kyrkor med rester av privata västtorn bl.a. Bjälbo kyrka.

Inom Ystadsprojektet såg man att en av de enklaste markeringarna i kyrkans västparti var en höjning av golvnivån med hjälp av ett trappsteg. Tornens bottenvåning utnyttjades även som gravkapell för stormannen. Under äldre medeltid var det vanligt med västmarkeringar i kyrkorna, i många skånska kyrkor, t.ex. herrskapsläktare och patronatsgravar som markerade att detta var privat område. Stormannafamiljens närvaro kan man också ana i runstenarna, som ofta påträffas vid kyrkorna.

I undersökningen som jag gjorde i min C-uppsats kom jag fram till att de allra första kyrkorna i Möre från början troligtvis var egenkyrkor, byggda av lokala stormän. De övergick sedan till att bli sockenkyrkor. Med tanke på att endast Kalmarsund skiljer Öland från Möre vore det inte konstigt om förhållandena var liknande här.

Flera av sockenkyrkorna på Öland har, som jag nämnt ovan i undersökningen, troliga personnamn i sina ortnamn. De är Hulterstad, Segerstad, Algutsrum, Persnäs och Ås, som tidigare hette Ottenby. Detta ger indikation om att kyrkan ursprungligen uppförts av en storman.

Alla västtornen på de öländska kyrkorna är inte av försvarskaraktär. Flertalet av dem är kraftiga men det finns några som är ganska smala. Några av dessa har t o m haft en ursprunglig direkt portal utifrån till bottenvåningen. Detta indikerar att tornet var ett s.k. patronatstorn för stormannen eller byggnadsherren. Han och hans familj hade alltså en egen ingång till sitt privata kapell som låg i tornet. Råpplinge kyrkas västtorn är ganska smalt och har från början haft en liten portal i väster. Även Gärdslösa, Långlöt, Runsten och Resmo har, eller har haft smala västtorn. Rester av herrskapsläktare förekommer i flera av kyrkorna, bl.a. Föra, Hulterstad och Gräsgård, vilket även det visar att kyrkan ursprungligen kan ha varit en gårdskyrka.

Rester av tidiga träkyrkor har framkommit i Källa, Föra, Alböke, Köping, Långlöt, Runsten och Stenåsa. Runstenarna med kristna inskriptioner och Eskilstunakistorna ger tydliga tecken om att Öland kristnades tidigt och man tror att de uppfördes utanför den första träkyrkan. Eftersom det finns Eskilstunamonument vid flera kyrkor verkar det sannolikt att anta att det funnits tidiga träkyrkor på fler platser än de som hittills framkommit. En anledning till att man inte har funnit lämningar av fler träkyrkor kan vara att resterna förstördes under 1800-talet när de omfattande ombyggnationerna genomfördes av kyrkorna. Eskilstunamonument finns bl.a. vid Hulterstad-, Resmo-, Köping-, Långlöt-, Sandby- och Mörbylånga kyrkor. Det finns även inskriptioner på

runstenar och Eskilstunakistor, i eller vid några av kyrkorna, vars text har väckt idéer om att de kan vara resta över kyrkans byggherre. Ett exempel är Eskilstunakistan vid Resmo kyrka vars runinskrift på gavelhällen berättar att monumentet rests över Sueinu och hans mor Randvi. Jag anser att denna studie över de öländska kyrkorna besvarar min frågeställning. Det finns mycket som indikerar att flera av kyrkorna, ursprungligen var gårdskyrkor byggda av lokala stormän.

Centralplatserna förefaller ha varit ganska många på Öland, under förhistorisk och historisk tid. Köping var den största handelsplatsen som även hade tingsplats och kyrka. Teorier har även framlagts om att Birka skulle ha legat vid Köping men detta har man nu helt frångått. Andra kapell, som finns vid mindre handelsplatser på Öland, har troligtvis från början uppförts med tanke på alla kristna köpmän som passerade. Kyrkorna hade en flerfunktionell roll i samhället vid den här tiden. De skulle vara ett heligt rum för gudstjänsten, vara härbärke för pilgrimer och köpmän samtidigt som de också fungerade som borg när befolkningen behövde skydda sig mot yttre fiender. Troligtvis nyttjades byggnaden också av ledarna i samhället som förvaringsmagasin. Att förvara den indrivna skatten i kyrkorna var ett genialt drag från maktutövarna eftersom de, med kristendomens medgivande, fick fria händer att driva in skatter från befolkningen. Genom att förvara varorna i kyrkorna skyddades de från den lokala befolkningen, både av Gud, kyrkans murar och av skyttegluggarna. Ortnamn och förhistoriska handelsplatser indikerar också närvaron, och en koppling till den framväxande kungamakten och den kyrkliga makten. Efter denna undersökning tycker jag mig se att flera av de öländska kyrkorna har legat vid förhistoriska och tidigmedeltida centra och att de har haft del i platsens funktion som centra.

REFERENSLISTA

- Althén, K. 1998. *En väg genom tid och rum*. Kalmar.
- Andersson, H. Carelli, P. & Ersgård, L. (red.), 1997. *Visions of the Past- Trends and Traditions in Swedish Medieval Archaeologi*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter nr 24. Stockholm.
- Andersson, K. & Svennebring, O. 1989. *Arby kyrka*. Uppsala.
- Anglert, M. 1995. *Kyrkor och herravälde. Från kristnande till sockenbildning i Skåne*. Lund.
- Arnell, I. 1990. En levande forntida bygd. I: Karlsson, R. (red.), *En bok om Räpplinge*. Borgholm.
- Axelsson, R. Janzon, K. Rahmqvist, S. 1996. *Det medeltida Sverige del 3. Öland*. Stockholm.
- Bengtsson, B-Å. 1996. Ortnamn i Högby socken. I: Bengtsson, B-Å. Wikesjö, B. Martinsson, S. Jonzon, L. (red), *Högsby socken på Öland*. Borgholm.
- Beskow, M. 1972. Glimtar ur Sandbys och Gårdbys forntid. I: Palm, B. (red.), 1972. *En bok om Sandby-Gårdby*. Kalmar.
- Beskow-Sjöberg, M. 1987. *Ölands järnåldersgravfält volym I*. Kalmar.
- Billow, A. 1926. *Ölands kyrkor förr och nu*. Kalmar.
- Blomkvist, N. 1979. Kalmars uppkomst och äldsta tid. I: Hammarström, I. (red.), 1979. *Kalmar stads historia del I*. Kalmar.
- Blomkvist, N. & Lindqvist S-O. 1999. *Europeans or not?* Oskarshamn.
- Borg, K. 1975. Capella Beati Johannis in Kyrkiohaffn. I: Engström, B. Johansson, K. Palm, B. (red.), *Ås socken på Ölands sydspets*. Nacka
- Boström, R. 1966. *Ölands kyrkor: Inledning*. Stockholm.
- Boström, R. 1968. *Böda och S:t Olof*. Uppsala.
- Boström, R. 1968. *Högby kyrkor*. Stockholm.
- Boström, R. 1970. *Persnäs kyrkor*. Stockholm.
- Boström, R. 1972. *Föra kyrkor*. Stockholm.
- Boström, R. 1973. *Långlöts kyrkor*. Stockholm.
- Boström, R. 1975. *Löt och Egby*. Uppsala.
- Boström, R. 1977. *Köpings kyrkor*. Uppsala
- Boström, R. 1978. *Gärdslösa kyrka*. Uppsala.
- Boström, R. 1978. Kyrkorna i Norra Möckleby. I: Palm, B. (red.), *Norra Möckleby -en ölandssocken förr och nu*. Kalmar

- Boström, R. 1979. Högsrums kyrka. I: Palm, B. (red.), *Högsrum –en sockenbeskrivning*. Karlshamn.
- Boström, R. 1980. *Bredsättra kyrkor*. Uppsala.
- Boström, R. 1982. *Ölands kyrkor*. Svenska fornminnesplatser 53. Uddevalla.
- Boström, R. 1982. *Runstens kyrkor*. Stockholm.
- Boström, R. 1983. *Vickleby kyrka*. Borås.
- Boström, R. 1985. Algutsrums kyrka. I: Palm, B. (red.), *Algutsrums socken*. Emmaboda.
- Boström, R. 1985. S:t Knuts kapell. I: Palm, B. (red.), *Algutsrums socken*. Emmaboda.
- Boström, R. 1988. *Resmo kyrka*. Stockholm. Borås.
- Boström, R. 1988. Kyrkorna i Källa. I: Palm, B. (red.), *Källa en sockenbeskrivning*. Borgholm
- Boström, R. 1990. Glömminge kyrka. I: Palm, B. (red.), *Glömminge -en ölandssocken förr och nu*. Borgholm.
- Boström, R. 1990. Räpplinge kyrka. I: Karlsson, R. (red.), *En bok om Räpplinge*. Borgholm.
- Boström, R. 1993. Gräsgårds kyrka. I: Holdar, C.G. (red.), *Gräsgård mellan hav och hed*.
- Boström, R. 1993. Kyrkorna i Mörbylånga. I: Torsund, N. (red.), *Mörbylånga –en öländsk socken i ord och bild, i helg och söcken*. Karlshamn.
- Boström, R. 1997. *Mörbylånga kyrkor*. Västervik. Boström, R. 1999. Is Resmo Church the earliest Stone Church in medieval Sweden? I: Blomqvist, N. & Lindquist, S-O. (red), *Europeans or not?* Oskarshamn.
- Bradley, R. 1998. *The Significance of Monuments: on the shaping of human experience in Neolithic and Bronz Age Europe*. London.
- Brinck, P. 1988. Tävelsrums –vikingatida by eller medeltida tingsplats. I: Johansson, S. (red.), *Torslunda II –en bygd i förvandling*. Borgholm.
- Fallgren, J-E. 1996. Högsby sockens förhistoria. I: Bengtsson, B-Å, Wikesjö, B, Martinsson, S, Jonzon, L. (red), *Högsby socken på Öland*. Borgholm.
- Fernholm, R. 1986. *Kapelludden En medeltida hamnplats på Öland*. Stockholm. Glase, B. & Glase, G. 1996. *99 kyrkor från Skåne i söder till Lappland i norr*. Trelleborg.
- Hagberg, U-E. 1979. Den förhistoriska kalmarbygden. I: Hammarström, I. (red.), 1979. *Kalmar stads historia del I*. Kalmar.
- Hagberg, U-E. 1999. From the Pagan Cult Site to the Episcopal Domain om Central Öland. I : Blomqvist, N. & Lindquist, S-O. (red), *Europeans or not?* Oskarshamn.
- Hagerman, M. 1997. *Spåren av kungens män- Om när Sverige blev ett kristet rike i skiftet mellan vikingatid och medeltid*. Stockholm.

- Hallberg, G. 1985. *Ortnamn på Öland*. Stockholm.
- Henningsson, P. 1988. Något om ortnamnen i Källa. I: Palm, B. (red.), *Källa en sockenbeskrivning*. Borgholm.
- Holdar, C.G. 1993. Ortnamn i Gräsgård. I: Holdar, C.G. (red.), *Gräsgård mellan hav och hed*.
- Holgersson, K. 1988. Källa sockens förhistoria. I: Palm, B. (red.), *Källa en sockenbeskrivning*. Borgholm.
- Hyenstrand, Å. 1996. *Lejonet, draken och korset -Sverige 500-1000*. Lund.
- Hårdh, B. 1996. *Silver in the Viking Age – A Regional-Economic Study*. Stockholm.
- Iregren, E. 1989. Under Frösö kyrka – ben från en vikingatida offerlund? I: Larsson, L. & Wyszomirska, B. (red.), *Arkeologi och religion*. Rapport från arkeologidagarna 16-18 januari 1989. Lund.
- Johnson, M. & Schulze, H. 1990. *Köpingsvik*. Göteborg.
- Jonsson, K. 1993. Möre i ett numismatiskt perspektiv. I: Williams, H. (red.), *Möres Kristnande*. Uppsala.
- Jörälv, L. 2000. *Vägen till Nidaros*. Värnamo.
- Larsson, M.G. Runstensresarna -stormän eller bönder? I: Larsson, L. Ryberg, E. (red.), *Arkeologi och makt*. Lund.
- Olsson, O. 1988. Torslunda kyrka och församling. I: Johansson, S. (red.), *Torslunda II –en bygd i förvandling*. Borgholm.
- Palm, A. 1949. *Algutsrum en sockenbeskrivning*. Kalmar. Palm, A, 1949. *Glömminge*. Lund.
- Palm, B & Landin. 1948. *Öland I*. Lund
- Palm, B. 1978. Norra Möckleby - en överblick. I: Palm, B. (red.), *Norra Möckleby - en ölandssocken förr och nu*. Kalmar.
- Palm, B. 1979. Högsrums socken – en kort presentation. I: Palm, B. (red.), *Högsrum - en sockenbeskrivning*. Karlshamn
- Palm, B. 1985. Algutsrums socken – en presentation. I: Palm, B. (red.), *Algutsrums socken*. Emmaboda.
- Palm, B. 1988. Källa socken en introduktion. I: Palm, B. (red.), *Källa en sockenbeskrivning*. Borgholm.
- Palm, B. 1990. Glömminge – en överblick. I: Palm, B. (red.), *Glömminge - en ölandssocken förr och nu*. Borgholm.
- Rasch, M. 1985. Fornlämningar och fornfynd i Algutsrums socken. I: Palm, B. (red.), *Algutsrums socken*. Emmaboda.

- Rasch, M. 1993. Fornlämningar och fornfynd i Gräsgård. I: Holdar, C.G. (red.), *Gräsgård mellan hav och hed*.
- Roos, T. 1979. *Tegnérkyrkan som blev en basilika*. Växjö.
- Schulze, H. 1979. Fortid i Högsrums socken. I: Palm, B. (red.), *Högsrum – en sockenbeskrivning*. Karlshamn.
- Sederblad, J.W & Nyström, H. 1951. *Södra Möckleby kyrka 100 år*. Kalmar.
- Svennebring, O. 1976. *Toroslunda kyrka*. Kalmar. Thunmark-Nylén, L. 1989. Skattfynd, gravfynd och religionsskifte på Gotland. I: Larsson, L. & Wyszomirska, B. (red), *Arkeologi och religion*. Rapport från arkeologidagarna 16-18 januari 1989. Lund.
- Torsund, N. 1987. Ortnamn i Högsrum. I: Palm, B. (red.), *Högsrum II minnen, människor, miljöer*. Borgholm.
- Torsund, N. 1988. Ortnamn i Toroslunda. I: Johansson, S. (red.), *Toroslunda II – en bygd i förvandling*. Borgholm.
- Torsund, N. 1990. Ortnamn i Glömminge. I: Palm, B. (red.), *Glömminge - en ölandssocken förr och nu*. Borgholm.
- West, H. 1972. Sandby kyrka. I: Palm, B. (red.), 1972. *En bok om Sandby-Gårdby*. Kalmar.
- West, H. 1972. Gårdby kyrka. I: Palm, B. (red.), 1972. *En bok om Sandby-Gårdby*. Kalmar.
- Wienberg, J. 1999. From Wood to Stone: Church Building in the county of Kalmar. I: Blomqvist, N. & Lindquist, S-O. (red), *Europeans or not?* Oskarshamn.
- Williams, H. (red.), 1993. *Möres kristnande*. Uppsala.
- Wirsell, G. 1952. *Kastlösa*. Umeå.

Otryckta referenser:

- Boström, R. 1966. *Hulterstads kyrka*. (folder liggande i kyrkan)
- Boström, R. muntlig uppgift 000321
- Boström, R. *Kapellet som försvann*. Artikel i Ölandsbladet den 4 april 2000.
- Brynielsson, M. 1999. *Kultplatsernas kontinuitet - från hednisk till kristen tid på Öland*. B-uppsats, Kalmar Högskola.
- Brynielsson, M. 1999. *Möre – övergången från hednisk till kristen tid*. C-uppsats, Kalmar Högskola.
- Sjögren, T. Muntlig uppgift 000525